

Mäntän tehdasalue

Rakennusinventointi 2021

Mänttä-Vilppulan kaupunki / Kaupunkisuunnittelu ja kaavoitus / Tarja Antikainen

SISÄLLYSLUETTELO

Johdanto

1.	Inventoinnin tausta ja aluerajaus	1
2.	Lähtötiedot kaavoituksessa	3
2.1.	Valtakunnallisesti merkittävä rakennettu kulttuuriympäristö RKY	3
2.2.	Pirkanmaan maakuntakaava 2040	4
2.3.	Mänttä-Vilppulan keskustaajaman osayleiskaava	5
2.4.	Asemakaava 2001	6
2.5.	Mäntän teollisuuden rakennushistoria lyhyesti	8
3.	Pättiniemi	8
3.1.	Piilolan torppa	11
3.2.	Korvensyrjän torppa	12
3.3.	G.A. Serlachius Oy Pättiniemessä	14
3.4.	Pättiniemen säilyneet rakennukset	18
3.5.	Pättiniemi viljelyalueena	20
3.6.	Pättiniemi 1970-luvulla	24
4.	Tehdasalueen itäpuoli	26
4.1.	Sellutehdas	32
4.2.	Spriitehdas	45
4.3.	Höyryvoimalaitos	52
4.4.	Valkaisimo	63
4.5.	Koskitalo	70
5.	Kosken alueen varhaisvaiheet	74
5.1.	Vesivoimalaitos	81
6.	Tehdasalueen länsipuoli	
6.1.	Paperitehdas	88
6.2.	Paperitehtaan 1930-luku	90
6.3.	Paperitehtaan 1950-luku	92
6.4.	Paperitehtaan 1960-luku ja suuret konesalit	96
6.5.	Paperitehtaan 1980-luku	100
6.6.	Paperitehtaan eteläpuoli	104
6.7.	Paperitehtaan varastot	105
7.	Uusiomassatehdas	108
8.	Konepaja	109
8.1.	Valimo	110
8.2.	Kokoonpanohalli	
8.3.	Konepajan koneistamo- ja konttorirakennus	111

9. Tehtaankatu	117
9.1. G.A. Serlachiuksen muistomerkki	127
10. Tehdasmaisema	128
10.1. Tehdasmaisema etelään	131
10.2. Tehdasmaisema itään	133
10.2. Tehdasmaisema länteen	134
10.4. Tehtaan piiput ja maamerkit	134
10.5. Tehdaspihat	137
10.6. Tehtaan portit	142
10.7. Mäntänlahden muutos	148
11. Arvoluokitus ja arvokartta	153
Liite Tietokortti Mäntän tehdasalue	158

Johdanto

Mäntässä yhdistyvät vesistöön liittyvä teollinen maisema ja korkeatasoinen teollisuusarkkitehtuuri. Mäntän paperitehdas on yksi Suomen tärkeimmistä puunjalostustehtaista. Varhaisesta puuhiomosta on saanut alkunsa teollisuuskaupunki, missä paperitehdasyhtiön, tehtaalaisten ja yhdyskunnan suhde on ollut poikkeuksellisen kiinteä.

Mäntän paperitehtaan tehdasalue käsittää paperitehtaan ja entisen sulfiittiselutehtaan tuotantolaitokset. Vanhimmat tuotantorakennukset ovat osin 1800-luvun lopulta, valtaosa 1920- ja 1930-luvuilta. Tärkeitä tehtaan ja kaupungin maamerkkejä ovat erityisesti vanha pirtutehdas ja voimalaitos. Tehdasyhdyskuntaan liittyvät 1920- ja 1930-luvulla rakennetut pääkonttori, johtajien asuntoja, Asemankulman yhtenäinen asuinalue ja Mäntän klubin klassistinen kerhorakennus.¹

1. Inventoinnin tausta ja aluerajaus

Mänttä-Vilppulan kaupungin vuoden 2021 kaavoituskatsaukseen sisältyy Mäntän tehtaan osayleiskaava/asemakaavamuutos (vireille tulevat yleiskaavat). Sen tavoitteena on ajantasaistaa tehtaan alueen kaavoitus sekä tarkastella tehtaan maankäyttötavoitteet. Alue jätettiin pois vuonna 2019 voimaan tulleesta Mänttä-Vilppulan keskustaajaman osayleiskaavasta. Osa alueesta on valtakunnallisesti merkittävää rakennettua kulttuuriympäristöä.² Rakennusinventointi tehtiin kaavoituksen taustaselvityseksi loka-marraskuussa 2021.

Inventointialue käsittää Mäntän tehdasalueen, ns. tehdaskannaksen sekä Pättiniemen alueen pohjoisosan. Pohjoisrajana on Tehtaankatu, itä- ja länsirajoina tehdasalueen portit: Rataportti ja Länsiportti. Pättiniemen alueella on jäljellä kolme rakennettua kohdetta: Pättiniemen jätevedenpuhdistamo, yksi asuinrakennus sekä entinen Pättiniemen pesutupa.

¹ http://www.rky.fi/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=1889

² Mänttä-Vilppulan kaupungin kaavoituskatsaus 2021

Aluerajaus vuoden 2001 asemakaavassa.

Inventointiraportin rakenne

Raportin painopiste on tehdasalueessa eli tehtaan aidan sisälle jäävässä alueessa. Alue on jaettu itä- ja länsipuoleen, joiden rakennusten rakentumisen vaiheet on esitetty kronologisesti. Raportissa on käytetty runsaasti arkistovalokuvia, sillä kuvien avulla kannaksen rakentuminen on parhaiten hahmotettavissa. Kuvan alla hakusulkeissa oleva numero on Serlachius museoiden arkistonnumero. Nykytilanteesta on yksittäisen rakennuksen kohdalla raportissa vain muutama kuva, sillä inventoinnin kuva-aineisto on laaja ja se on tallennettu sähköisesti Mänttä-Vilppulan kaupungin kaavoituksen arkistoon.

Raportin lopussa on alueen rakennuksista tehty arvokartta ja arvoluokitus sekä tietokortti. Alueen arvoja on avattu laajemmin luvussa Tehdasmaisema.

Tärkeimmät lähteet

Tärkein kirjallinen lähde on ollut Mauri Mönkkösen *Mäntän historia I-II* joista jälkimmäisessä on kooste rakennetun Mäntän vaiheista sekä Serlachius yhtiön rakennusluettelo. Markku Pohjan teokset *Mäntän paikat ja paikannimet* sekä *Mäntän torpat* ovat antaneet tärkeää tietoa liittyen inventointialueen varhaisvaiheisiin. Markku Pohja on antanut inventointityön aikana myös lisätietoja alueesta.

Arkistolähteistä tärkeimmät olivat Mänttä-Vilppulan kaupungin rakennusvalvonnan ja kaavoituksen arkistot. Kaikki raportissa olevat arkistovalokuvat ja vanhat kartat ovat Serlachius - museoiden kuva- ja piirustusarkistosta sekä verkkojulkaisusta Mäntän Vanhat kartat. Peruskarttakopiot ovat Maanmittauslaitoksen kokoelmista. Tehdasalueesta on tehty rakennusinventointi 1994 -1995 (Tarja Hedman), mikä painottui kannaksen itäpuoliseen alueeseen. Tehdasalueen kaupunkikuvallista merkitystä on kuvattu Mäntän keskustaajaman osayleiskaavan yhteydessä tuotetussa aineistossa. Näistä lähteinä ovat olleet *Kulttuuriympäristösynteesi* ja

Rakennetun ympäristön ominaispiirteet arvoalueilla (FCG). Muut käytetyt lähteet löytyvät selvityksen lähdeluettelosta.

2. Lähtötiedot kaavoituksessa

2.1. Valtakunnallisesti merkittävä rakennettu kulttuuriympäristö RKY alue.

RKY on inventointi, joka on valtioneuvoston päätöksellä otettu maankäyttö- ja rakennuslakiin perustuvien valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden tarkoittamaksi inventoinniksi rakennetun kulttuuriympäristön osalta.

Pääosa inventointialueesta kuuluu RKY alueeseen **Mäntän tehtaat ja yhdyskunta**. Alla olevassa kartassa on RKY alue ja siitä tummansinisellä rajattu osa, joka kuuluu inventointialueeseen.

RKY alue Mäntän tehtaat ja yhdyskunta. <https://kartta.paikkatietoikkuna.fi>

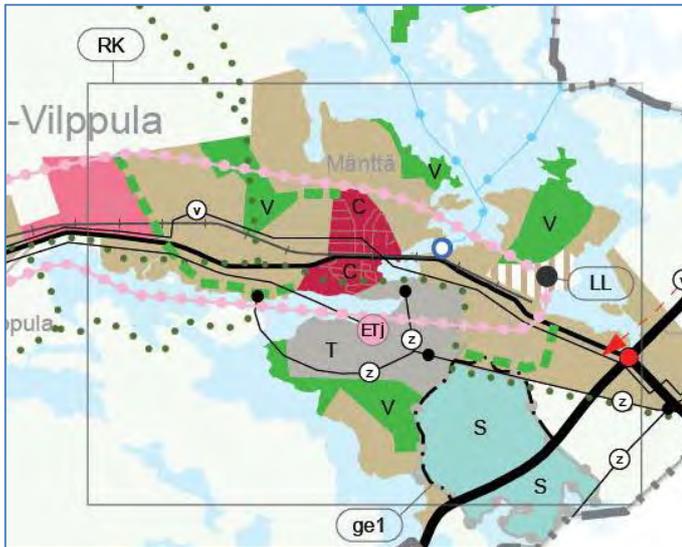
”Mäntässä yhdistyvät vesistöön liittyvä teollinen maisema ja korkeatasoinen teollisuusarkkitehtuuri. Mäntän paperitehdas on yksi Suomen tärkeimmistä puunjalostustehtaista. Varhaisesta puuhiomosta on saanut alkunsa teollisuuskaupunki, missä paperitehdasyhtiön, tehtaalaisten ja yhdyskunnan suhde on ollut poikkeuksellisen kiinteä.

Mäntän paperitehtaan tehdasalue käsittää paperitehtaan ja entisen sulfiittiselutehtaan tuotantolaitokset. Vanhimmat tuotantorakennukset ovat osin 1800-luvun lopulta, valtaosa 1920- ja 1930-luvuilta. Tärkeitä tehtaan ja kaupungin maamerkkejä ovat erityisesti vanha pirtutehdas ja voimalaitos. Tehdasyhdyskuntaan liittyvät 1920- ja 1930-luvulla rakennetut pääkonttori, johtajien asuntoja, Asemankulman yhtenäinen asuinalue ja Mäntän klubin klassistinen kerhorakennus. Joenniemen kartanon 1930-luvulla rakennetussa päärakennuksessa toimii Serlachius-museo Gösta. Kokonaisuuteen kuuluvat kartanopuisto ja kaksi pienempää asuinrakennusta.”³

³ http://www.rky.fi/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=1889

2.2. Pirkanmaan maakuntakaava 2040

Pirkanmaan maakuntakaavassa 2040 aluetta koskevat seuraavat määräykset:

Taajamien elinvoimaisuuden kehittämisvyöhyke – vaaleanpunainen palloviiva

Merkinnällä osoitetaan Vilppulan aseman ja Mänttän keskustan muodostama yhtenäinen eheytyvän taajamarakenteen alue, jolla vahvistetaan kaupungin kulttuuri ja matkailupalveluiden saavutettavuutta.

Kehittämissuositus:

Mänttä-Vilppulassa alueen maankäytön suunnittelussa ja toteutuksessa tulee tukea alueen kulttuuri- ja matkailupalvelujen sijoittumis- ja toimintamahdollisuuksia. Alueen sujuvaan saavutettavuuteen eri liikkumismuodoilla tulee kiinnittää erityistä huomiota painottaen asemansetuja.

Teollisuus- ja varastoalue – harmaa alue

Merkinnällä osoitetaan seudullisesti merkittävät tai muuten laajat teollisuus-, logistiikka- ja varastoimintojen alueet.

Suunnittelumääräys:

Alueen yksityiskohtaisemmassa suunnittelussa tulee kiinnittää huomiota tarkoituksenmukaiseen toteutusjärjestykseen. Erityistä huomiota on kiinnitettävä toiminnan ympäristövaikutusten hallintaan sekä alueen saavutettavuuteen rautateitse tai raskailla ajoneuvoilla. Taajamarakenteessa sijaitsevilla teollisuus- ja varastoalueilla on yksityiskohtaisemmassa suunnittelussa otettava huomioon riittävät varotoimenpiteet ja suojavyöhyke suhteessa asumiseen ja virkistysalueisiin. Alueelle ei tule sijoittaa uutta asumista.

ETj Yhdyskuntateknisen huollon alue, jätteenpolto ja jätevesien käsittely.

Kohdemerkinnällä osoitetaan seudullisesti merkittävät jätteenpolttolaitokset sekä jätevedenpuhdistamot, joiden asukasvastineluku on vähintään 20 000.

Suunnittelumääräys:

Merkittävät ympäristöhaitat on estettävä teknisin ratkaisuin.

- **Sähköasema.**

Kohdemerkinnällä osoitetaan sähkönsiirron runkoverkkoon (400 kV ja 110 kV) liittyvät sähköasemat.

Z Voimalinja.

Merkinnällä osoitetaan olemassa olevat 400 kV:n ja 110 kV:n voimalinjat. Maakaapeloituja voimalinjoja ei osoiteta maakuntakaavakartalla.

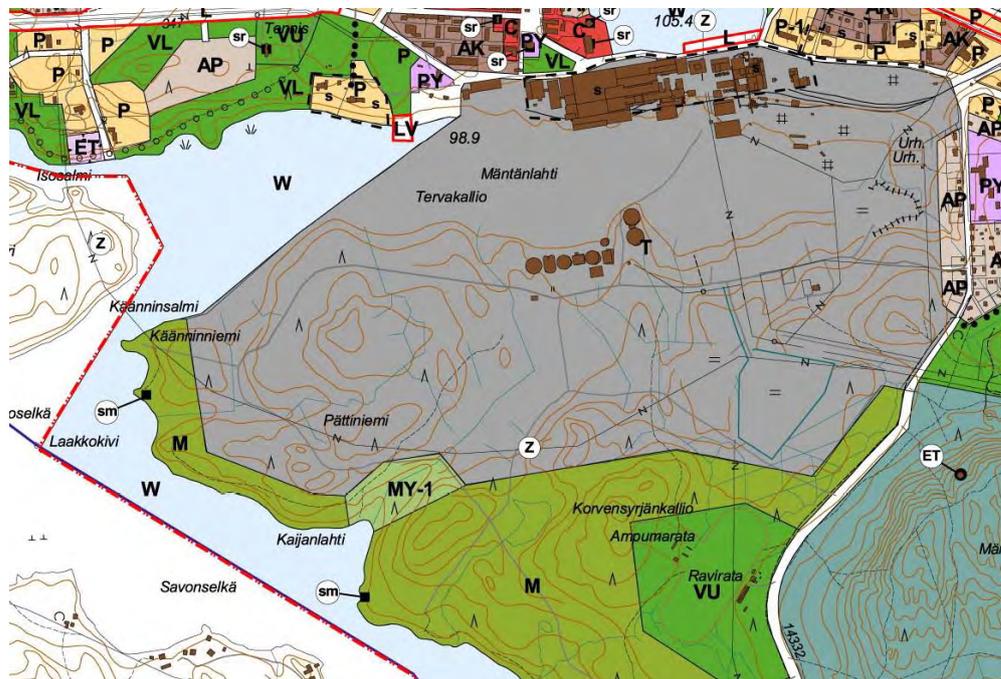
Valtakunnallisesti merkittävä rakennettu kulttuuriympäristö.

Merkinnöillä osoitetaan valtakunnallisesti merkittävät rakennetun kulttuuriympäristön alueet (RKY 2009).

Suunnittelumääräys:

Alueen yksityiskohtaisemmassa suunnittelussa, rakentamisessa ja käytössä on varmistettava, että valtakunnallisesti merkittävät kulttuuriympäristöjen arvot säilyvät. Uusi rakentaminen on sopeutettava alueen kulttuuriympäristön ominaispiirteisiin ja ajalliseen kerroksellisuuteen.

2.3. Mänttä-Vilppulan keskustaajaman osayleiskaava

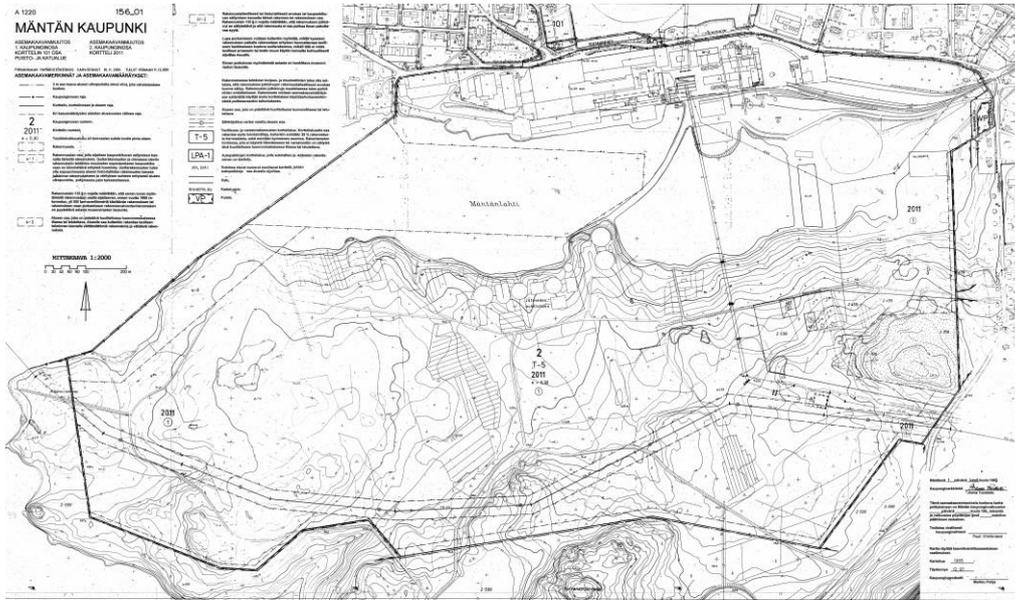

Inventointialueella ei ole voimassa oikeusvaikutteista yleiskaavaa.

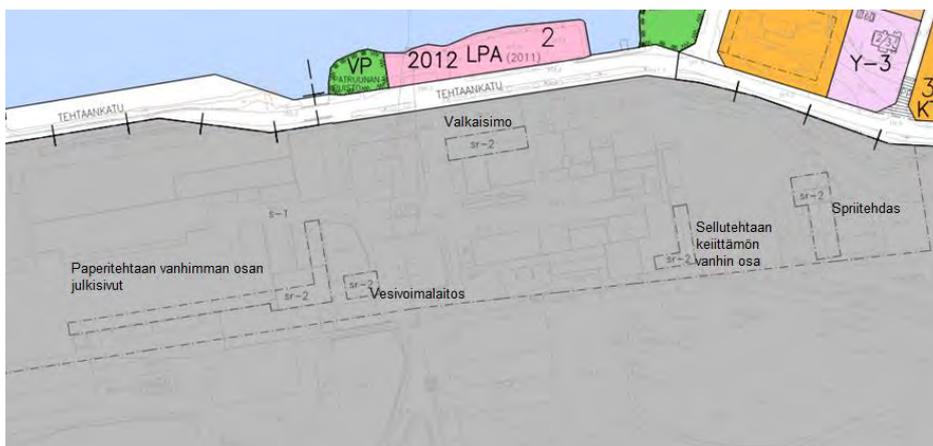
2.4. Asemakaava 2001

Asemakaava M156-01, hyväksytty 11.12.2001 ja Asemakaavanmuutos 152/01 hyväksytty 29.1.2001.

Inventointialueella on voimassa Pirkanmaan ympäristökeskuksen 16.11.2001 vahvistama ja 11.12.2001 voimaan tullut asemakaavan muutos numero M156-01, jossa rakennuspaikka on osoitettu teollisuus- ja varastorakennusten korttelialueeksi T-5.

Asemakaava M156-01 kattaa inventointialueen muilta osin paitsi Tehtaankadun pohjoispuolella olevan Patruunanpuiston ja pysäköintialueen. Tällä alueella on voimassa asemakaavamuuotos 152/01.

Yksityiskohta tehdasalueen kaavasta **M156-01**.

Rakennussuojelu kaavaselostuksen mukaan

Alueen arvokkaiden vanhojen rakennusten säilymistä on pyritty turvaamaan kahdentyyppisillä asemakaavamääräyksillä. Tehdastontin ydinalue on merkitty rakennusalan osaksi, jolla sijaitsee kaupunkikuvan säilymisen kannalta arvokkaita rakennuksia (s-1). Tälle alueelle on annettu muutostöitä ja uudisrakentamista koskeva määräys, jossa edellytetään erityisesti kiinnittämään

huomiota kaupunkikuvaan sopeutumiseen. Uudisrakennusten tulee olla sopusoinnussa alueen historiallisten rakennusten kanssa julkisivumateriaalien ja värityksen suhteen. Erityisesti tämän pitää toteutua tarkasteltaessa rakennuksia alueen ulkopuolelta, pohjoisesta, jossa kulkee eniten liikennettä ja joka on eniten kaupungin yleisilmeeseen vaikuttava tarkastelusuunta.⁴

Ankarampaa säilyttämistä edellyttää rakennukseen tai sen osaan kohdistuva määräys (sr-2) joka on annettu viidelle rakennukselle, jotka inventoinnin mukaan ovat joko valtakunnallisesti merkittäviä tai omaavat huomattavan paikallisen rakennushistoriallisen ja maisemallisen arvon. Näitä rakennuksia ovat vanha spriitehdas, sellutehtaan keittämön etelä- ja itäosat, vesivoimalaitos, paperitehtaan etelä- ja itäosat sekä valkaisuon korkein, pohjoisin massa.⁵

Kaavamääräykset

T-5 Teollisuus- ja varistorakennusten korttelialue. Korttelialueelle saa rakentaa myös toimistotiloja, kuitenkin enintään 25 % rakennetusta kerrosalasta, sekä enintään kymmenen asuntoa. Rakentamaton tontinosa, jota ei käytetä liikenteeseen tai varastointiin on säilytettävä huolitellussa luonnonmukaisessa tilassa tai istutettava.

s-1 Rakennusalan osa jolla sijaitsee kaupunkikuvan säilymisen kannalta tärkeitä rakennuksia. Uudisrakennusten ja olemassa oleviin rakennuksiin tehtävien muutosten sopeutumiseen kaupunkikuvaan on kiinnitettävä erityistä huomiota. Uudisrakennusten tulee olla sopusoinnussa alueen historiallisten rakennusten kanssa julkisivun rakennusaineen ja värityksen suhteen erityisesti alueen ulkopuolelta, pohjoisesta päin tarkasteltaessa.

Rakennuslain 135 §:n nojalla määrätään, että ennen luvan myöntämistä rakennusalan osalla sijaitsevan, ennen vuotta 1960 rakennetun, yli 500 kerrosneliometriä käsittävän rakennuksen tai rakennuksen osan purkamiseen rakennusvalvontaviranomaisen on pyydettävä asiasta museoviraston lausunto.

sr-2. Rakennustaiteellisesti tai historiallisesti arvokas tai kaupunkikuvan säilymisen kannalta tärkeä rakennus tai rakennuksen osa. Rakennuslain 135 §:n nojalla määrätään, että rakennuksen julkisivut on säilytettävä ja että rakennusta ei saa purkaa ilman pakottavaa syytä. Lupa purkamiseen voidaan kuitenkin myöntää, mikäli kyseisen rakennuksen paikalle rakennetaan erityisen huomattavaan teolliseen hankkeeseen kuuluva uudisrakennus, mikäli tätä ei voida teollisen prosessin tai tontin muun käytön kannalta kohtuullisesti sijoittaa muualle. Ennen purkuluvan myöntämistä asiasta on hankittava museoviraston lausunto.

Rakennuksessa tehtävien korjaus- ja muutostöiden tulee olla sellaisia, että rakennuksen julkisivujen rakennustaiteellisesti arvokas luonne säilyy. Rakennusten julkisivuja muutettaessa tulee pyrkiä niiden entistämiseen. Rakennusta voidaan asemakaavamääräyksen estämättä käyttää myös korttelialueen käyttötarkoituksesta poikkeavaan tarkoitukseen.

s-2 Alueen osa, joka on pidettävä huolitellussa luonnonmukaisessa tilassa tai istutettava. Alueelle saa kuitenkin rakentaa teollisen toiminnan kannalta välttämättömiä rakennelmia tai vähäisiä rakennuksia.

⁴ Kaavaselostus. Mäntän kaupunki Asemakaavan selostus joka koskee 1.6.1999 päivättyä asemakaavakarttaa A1220

⁵ sama

2.5. Mäntän teollisuuden rakennushistoria lyhyesti

Apteekkari G. A. Serlachius perusti 1868 Mäntänkoskeen puuhiomon. Tuolloin seutu oli hiljaista ja kosken rannalla oli vain muutama mylly ja pieni saha. Teollista toimintaa laajennettiin perustamalla pahvi- ja paperitehtaat. G. A. Serlachius alkoi ostaa Mäntän alueen maita ja rakennuksia, ja tehdasyhtiö järjesti työntekijöilleen asuntoja. Kosken kannakselle nousi tehdasrakennuksia ja tuotanto laajeni selluteollisuuteen 1910-luvulla. Yhteisö kasvoi tehtaan ympärille ja Serlachius rakennutti perheelleen asunnoksi Mäntän linnan tehtaan viereen. G. A. Serlachiuksen elämä tehtaan johdossa päättyi uuden vuosisadan alkuun.

G. A. Serlachiuksen veljenpoika ja vävy Gösta Serlachius aloitti tehtaan johtajana 1901. Hän uudisti tehtaan toimintaa ja palkkasi arkkitehti Valter Thomén suunnittelemaan rakennuksia ja kaavoittamaan Mänttää. Thomé oli kokenut teollisuuden arkkitehti ja hän oli tehnyt suunnitelmia monelle puunjalostusteollisuuden paikkakunnalle. Tehtaiden suunnittelu perustui tuotantoprosessin kulkuun, ja oli insinöörien vastuulla. Arkkitehdin rooliksi jäi julkisivujen suunnittelu.

Yhtiön rakennusten suunnittelijaksi tuli 1920-luvulla arkkitehti W. G. Palmqvist. Tehdasrakennuksia uusittiin voimakkaasti 1930-luvulla: muun muassa yhtiön energiantuotto uusittiin kokonaan. Uudet tuotantorakennukset edustivat tyyliununaltaan rationalismia: rakenteissa käytettiin teräsbetonia, mutta julkisivut olivat edelleen punatiiltä.

Gösta Serlachius kuoli 1942, ja hänen poikansa R. Erik Serlachius nousi yhtiön johtoon. Vuonna 1949 Mäntästä tuli kauppala. Asemakaavoituksesta ja rakennusten suunnittelusta vastasi sodan jälkeen arkkitehti Heimo Kautonen. Serlachius yhtiön rakennuskohteissa Kautonen oli merkittävin suunnittelija aina 1970-luvulle saakka. 1980-luvulla tehdasrakennuksia suunnitteli Kalle Vartolan arkkitehtitoimisto.

3. Pättiniemi

Mäntänlahden eteläpuolella sijaitseva niemi, Pättiniemi⁶ kuului Mäntän talon maihin. Vanhojen kantatilojen jakaminen tapahtui aluksi siten, että niiden alueista muodostettiin torppia. 1700-luvun puolivälissä Pättiniemi muodostettiin Mäntän talon torpaksi.

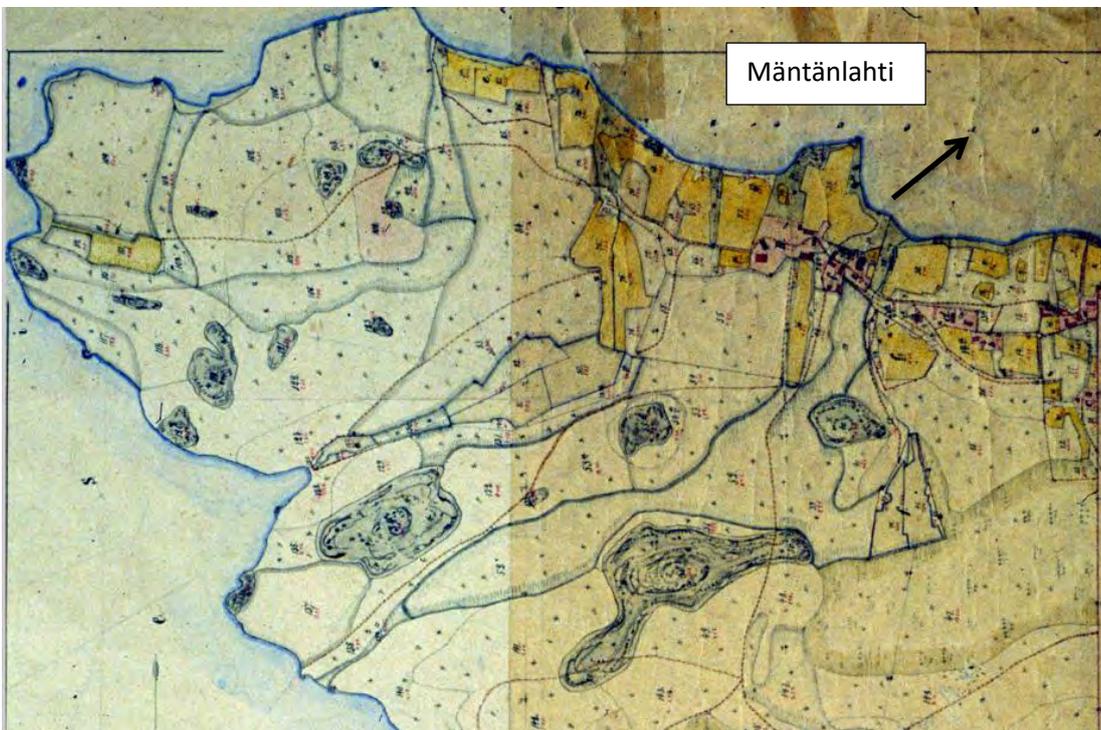
Isojakokartan mukaan Mäntänlahden etelärannalle oli 1800-luvun taitteeseen mennessä raivattu runsaasti peltoa ja niittyä. Kartalle on merkitty myös Pättiniemen tilan tonttialue. Vuoden 1803 jakotoimituksessa on nimeltä mainittu Pättiniemen niitty (Pettinnjemen nity). Kirkonkirjoissa Pättiniemi nimi esiintyy ensimmäisen kerran 1770. Markku Pohjan tutkimusten mukaan Pättiniemeksi on aluksi nimitetty sitä aluetta, jolle 1970-luvulla rakennettiin tehtaan jätevedenpuhdistamo.⁷

⁶ Pättiniemi on sekä alueen, että niemeen perustetun Mäntän talon torpan nimi

⁷ Pohja 2015:173-175. Vasta Isojaon jälkeen koko laajaa niemialuetta alettiin kutsua Pättiniemeksi

Isojako Mäntän jakokunta, karttalehti 1. Isojako Mäntän jakokunnassa 1789, vahvistettu 1804. Kartalla Mäntän talo merkinnällä **A** ja Pättiniemi **B**, Piilolan torppa **C**. [Web01_02:001]

Pättiniemen talon tilukset v. 1901 kun tila oli jo siirtynyt G. A. Serlachiuksen omistukseen. Kartan on laatinut Svante Petterson. [Web 01_10:0089]

Pättiniemen v. 1837 valmistunut päärakennus ja vaarintupa v. 1895 [07058KEL]

Pättiniemen pienempi asuinrakennus (vaarintupa) v. 1926 ja 1950-luvun lopulla. Taustalla näkyy osa sellutehtaasta. [21598] ja [04346KEL]

Pättiniemen tila myytiin 1898 Serlachius yhtiölle. Myyjät saivat kauppasopimuksen mukaan asua talon uudemmassa rakennuksessa, käyttää navettaa, tallia, saunaa ja muita tiloja entiseen tapaan. Lisäksi yhtiö lupasi heille tietyn määrän viljaa ja halkoja.⁸

Pättiniemen talli ja heinäsuoja 1930-luvun lopulla. Oikealla heinäseipäitä Pättiniemen pellolla 1970-luvulla. Tilan rakennukset olivat pitkään yhtiön käytössä. Päärakennus oli asuinkäytössä numerolla B 207 vuoteen 1937 jolloin se purettiin. Viimeisenä myytiin vanha renkitupa 1957.⁹ [04713KEL][13673KEL]

⁸ Mönkkönen 1992:37
⁹ Mönkkönen 1998:645

Yhtiön maatalousosasto vastasi Pättiniemen peltojen viljelystä vielä 1970-luvulla. [13672KEL]

3.1. Piilolan torppa

Tuntemattoman tekijän laatima piirros tehdasalueesta (osa) ja Koskelanlammen ympäristöstä 1860-luvun lopulta tai 1870-luvun alusta. Pättiniemi ja Piilola on merkitty lahden eteläpuolelle. [Web 01_10:004]

Piilola eli Lahdenpohjan torppa oli Mäntän talon torppa, joka sijaitsi Mäntänlahden etelärannalla ja nimensä mukaisesti lahden pohjukassa. Torppa perustettiin 1823. Torpansopimuksella Antti Markunpoika sai osan Mäntän talon pelloista, jotka sijaitsivat kosken itäpuolella, nykyisellä tehdasalueella. Torpasta on käytetty nimeä Lahdenpohja 1870-luvulle saakka, mutta 1800-luvun lopulla käytettiin myös nimeä Piilola.

Koska Piilola oli Mäntän talon torppa, ja G.A. Serlachius osti Mäntän talon 1888, vaihtui myös Piilolan torpankontrahdin isäntä. Vuonna 1895 Piilolan silloiset omistajat, Johan ja Fredrika Paulin myivät vuokraoikeuden G.A. Serlachiukselle. Myynnin jälkeen seurasi vuosikymmeniä kestänyt riitely torpan

maiden hallinnasta ja tänä aikana Serlachius yhtiö purki suuren osan torpan rakennuskannasta. Päärakennus paloi vuonna 1914.¹⁰

Piilolan torpan sijainti noin 1914-1915 laaditussa yhtiön asemakartassa.[Web 01_13:001]

Metsätie Piilolan torpan kohdalla, poikien takana Sillanpään tienhaara huhtikuussa 1924. [8257GAS]
Oikealla palanut Piilolan päärakennus 1914. [04901KEL]

Piilolan torpan mukaan on nimetty Pättiniemessä sijaitseva Piilolantie. Kadunnimi sisältyi 1951 asemakaavaan mutta pääosa kadusta jäi rakentamatta. Pättiniemen rakentaminen jäi pääosin toteutumatta, sillä alueen uusi asemakaava vuodelta 1971 määritteli Pättiniemen teollisuusalueeksi.¹¹

3.2. Korvensyrjän torppa

Korvensyrjä perustettiin Pättiniemen talon torpaksi 1876. Torpan rakennukset sijaitsivat Pättiniemen talon kaakkoispuolella. Torppari oli Mäntän sahan seppä Juho Friman, joka otti sukunimekseen Korvensyrjä. Rakennukset purettiin 1950-luvulla.

¹⁰ Pohja 2021: Torpan perustajan vävy kuoli 1892. Jäljelle jäi neljä lasta, joista yksi myi osuutensa torpasta Serlachiukselle 1895. Serlachius otti koko torpan omistukseensa. Kolme muuta lasta ryhtyi käräjöimään Serlachiuksen häätämiseksi torpasta. Oikeudenkäynnit kestivät vuosikymmeniä ja lopullinen sopimus tehtiin vasta 1937.

¹¹ Pohja 2015:164

"Kaksi tärkeää paikkaa oli kun tultiin Pättiniemeen, ensin vasemmalla oli Mäntän osuuskauppa n:o 3, ja perällä ennen Pättiniemen taloa vasemmalla Korvensyrjä, joka oli talojen ympäröimä pihapiiri. Kolme asuinrakennusta, päärakennuksesta etelään pihan perällä oli paja, sitten oli monenlaista talousrakennusta sauna, navetta, kanala, makasiini, kellari, heinälato navetan vieressä."¹²

Korvensyrjän rakennuksia v. 1947. [04745KEL] ja [21599KEL]

Pättiniemi			
N:o	Nuoranda-äijä	Kontrakti	Anmärkingar
1.	Niatala, W.	27/1 1920.	Svenska torppa kortan. inläst m. l. 3. 5. 4 g 1919
2.	S. Ojala - Lindar	23/5 1921.	
3.	Silen, J.	4/2 1925.	
4.	Korvensyrjä (Frison)	19/10 1926.	
5.	Leppänen K. & Tuomi	26/2 1928.	
6.	Rauhala, Svan.	1/5 1927.	
7.	Salmisen, Samuli	1/5 1933.	
9.	Sörkkö, Juko	1/5 1933.	
10.	Virtanen, Matti-Juho	1/1 1939.	
11.	Lindgren Nilla	1/1 1940.	
12.	Reino, Matti.	1/1 1941.	

G.A. Serlachius Oy:n vuokra-alueet vuonna 1919 (osa). Korvensyrjän rakennukset ympäröity. Niiden länsipuolella ovat Pättiniemen rakennukset. Oikealla kartassa oleva selite Pättiniemen vuokra-alueiden haltijoista, joista osa on tullut yhtiölle aikaisempien torpansopimusten kautta (Torpare). Yhtiölle torpista ei ollut hyötyä vaan usein torpat olivat tehokkaan asemakaavoituksen tiellä. Yhtiö pyrki vapaaehtoisin sopimuksin vähentämään torppien määrää. Mäntän tilan torppien määrä väheni vuoteen 1910 mennessä kahdestatoista viiteen. Torpat vähenivät erityisesti taajaman lähialueilla.¹³[Web 01_10:009]

Pättiniemen "torppia" eli pientaloja, jotka oli perustettu vuokramaalle. Niiden sopimukset umpeutuivat viimeistään 1940-luvun alussa.

¹² Olavi Pohjan muistelmia lapsuudesta Pättiniemestä 1930-luvun taitteesta. Markku Pohjan arkisto.

¹³ Mönkkönen 1992:38

Veneellä kuljettiin paitsi tehtaalle työhön, myös laajemmin Kuoreveden vesistöön.1950-luku [7459GAS]

3.3. G.A. Serlachius Oy Pättiniemessä

Kauppaneuvos G. A. Serlachius oli ostanut Pättiniemen tilan 1898. Seuraavan vuosisadan alussa Gösta Serlachius kaavaili Pättiniemeen omakotialuetta, sillä sellutehtaan rakentaminen 1910-luvulla toi Mänttään paljon uutta työväkeä. Asunto-olojen järjestämiseksi yhtiö rakennutti Pättiniementien varteen suurikokoisia vuokrataloja. Enimmillään yhtiöllä oli Pättiniemessä seitsemän hirsirunkoista vuokrataloa sekä lisäksi useita pieniä asuinrakennuksia, jotka olivat oston kautta tulleet yhtiön omistukseen.¹⁴ Esimerkiksi Pättiniemen tilan renkitupa sai yhtiöltä rakennusnumeron B 209.

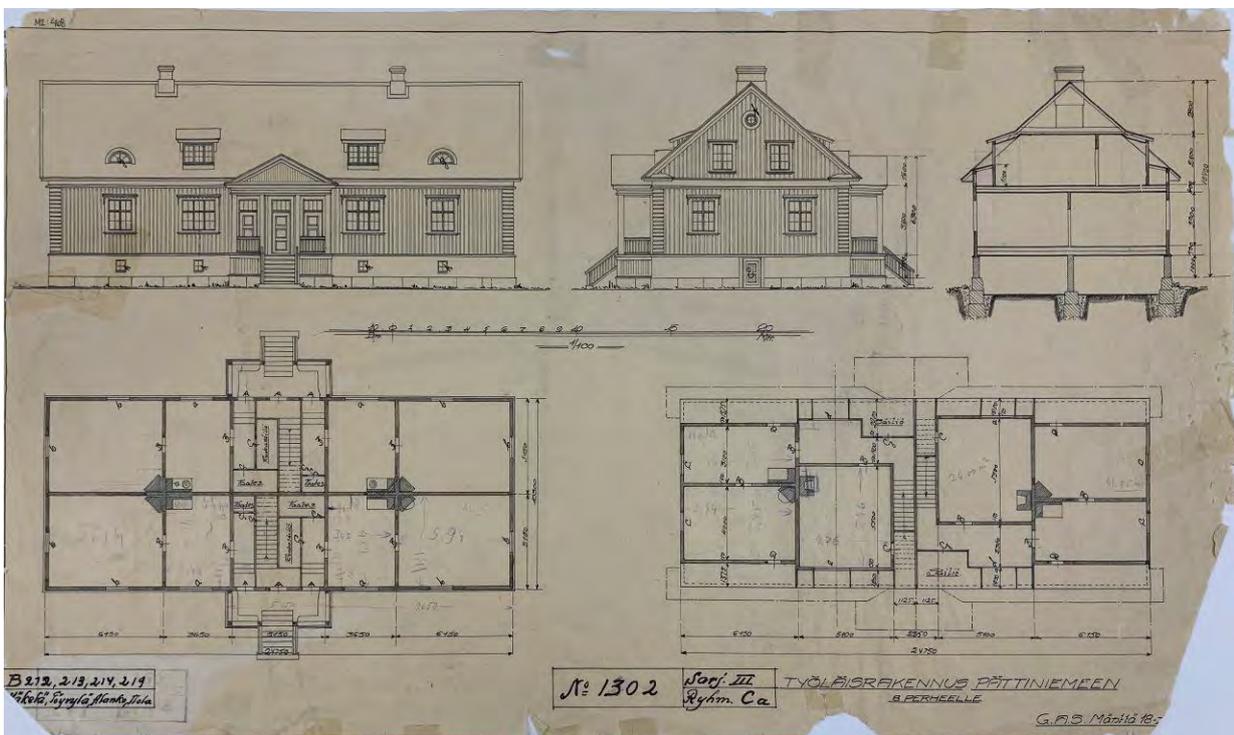
Tehtaan konttorissa oli jo 1890-luvulla laadittu asemakarttoja rakentamisen ohjaamiseksi yhtiön omistamalla mailla. Tehtaan lähialue varattiin johdon asuinalueeksi. Työväelle tarkoitettuja asuinrakennuksia rakennettiin Savosenmäkeen, Pättiniemeen ja osin Asemanmutkaan. Lopullisena tavoitteena oli yhtiössä teetetyn asemakartan toteuttaminen ja siihen sopimattomien, vuokra-alueiden rakennusten purkaminen - viimeistään vuokra-ajan päättyessä.

¹⁴ Mauri Mönkkönen (1998) käyttää näistä entisistä Pättiniemen vuokramaalle rakennetuista pientaloista nimitystä ”torppa”. Useimmat asukkaat olivat kuitenkin olleet muussa työssä kuin torppariviljelijöinä.

Osa W.G. Palmqvistin laatimasta asemakartasta v. 1920. Yhtiön vuokratilat Pättiniementien varrella. Pättiniemen ja Korvensyrjän rakennukset on merkitty katkoviivalla vasemmalla. [Web 01_13:003]

Pättiniemeen rakennettiin 1910-luvun puolivälissä kaksikerroksisia työväenasuintaloja. Mallitalot Mäkelä B 212, Töyrylä B 213 ja Alanko B 214 valmistuivat vuonna 1915 ja samana vuonna valmistui myös B 222 Norola. Rakennuksissa oli kuusi huoneistoa (huone ja keittiö).¹⁵ Yläkertaan sijoitettiin kaksi huoneen ja keittiön asuntoa. Pättiniemi oli pääasiassa yhtiön rakennusosaston työntekijöiden asuinluetta.¹⁶

Mäkelä, Töyrylä ja Ilola julkisivu- ja leikkauspiirustus. GAS rakennusosastolla tehty työpiirustus. [M2:00468]

¹⁵ Mönkkönen 1998:645

¹⁶ Mönkkönen 1992: 165

Pättiniemen mallitalot 1920-luvulla. Rakennukset noudattavat tyyppiä, mitä erikokoisina toteutettiin Mänttään 1920-luvullakin; Korkea kivijalka tai tiilestä muurattu kellari, satulakatto, neljä- tai kuusiruutujaolliset ikkunat, avokuistillinen sisäänkäynti. [21600KEL]

Näkymä Pättiniemen konepajan rannasta, noin 1930–1940 luku. [5283GAS]

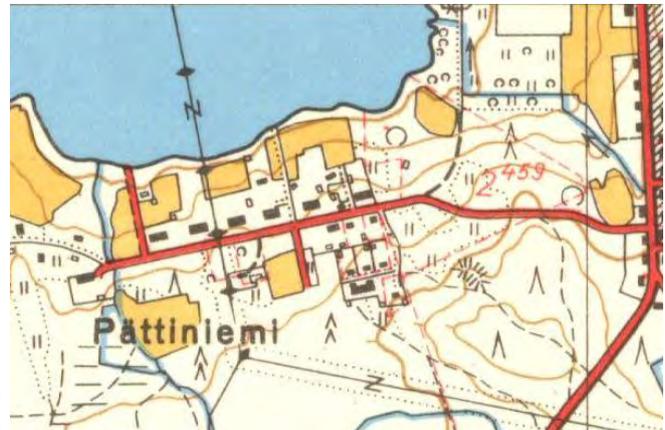
Rakennukset saivat vaalean vuorilaudoituksen sekä tiilikaton ja myöhemmin ne liitettiin vesijohtoverkkoon. Kuvat 1970-luvun alusta hieman ennen kuin rakennukset purettiin. [13731KEL] ja [13689KEL]

Pättiementien länsipäähän valmistui 1930 työnjohtajien asuinrakennus Purola. Rakennus purettiin v. 1976.

Vihriälä valmistui v. 1937 ja purettiin v. 1978. Oikealla järvenpuoleinen julkisivu. [07682KEL]

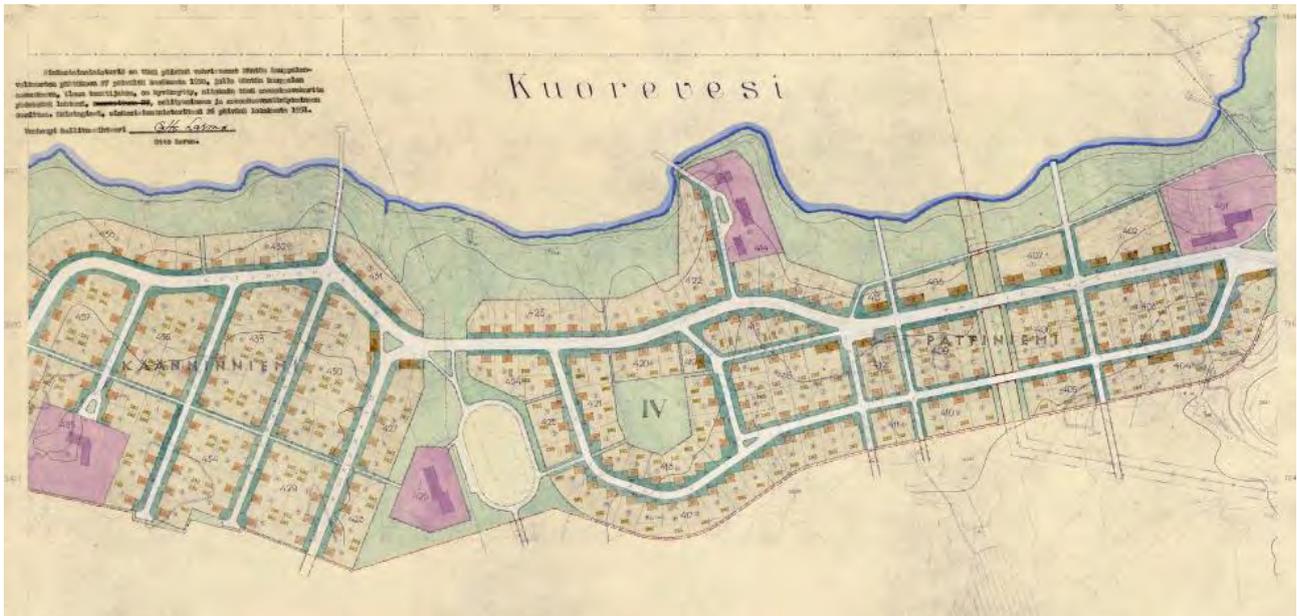

Osuusliike Männyn myymälä sijaitseva Pättiniementien ja Piilolantien risteyksessä. Myymälä toimi vuosina 1921-1971, jolloin rakennus paloi. [10652KEL] ja Peruskartta v. 1958.

Pättiniemen rakentaminen asuinalueeksi hiipui jo ennen sotia, vaikka vielä vuoden 1951 asemakaavassa alue varattiin asuinrakentamisen alueeksi. Mäntänlahden eteläpuolinen alue oli kaavassa jaettu kahteen osaan; Käänninniemeen ja Pättiniemeen. Muutos alueen käytössä tapahtui 1960-luvulla sillä yhtiö halusi varata alueen teollisuuden laajentumista varten¹⁷. Olihan laajentamisvara tehdaskannaksella rajallinen ja toisaalta Mäntänlahden saastuminen oli 1960-luvulla jo saavuttanut sellaiset mittasuhteet, että Pättiniemen rannat eivät enää sopineet virkistyskäyttöön. Omakotitontteja oli Mäntässä saatavilla myös ns. ylävesistön puolella jonne sellutehtaan vaikutus ei ylettynyt. Asuinrakennuksia alettiin purkaa 1970-luvun

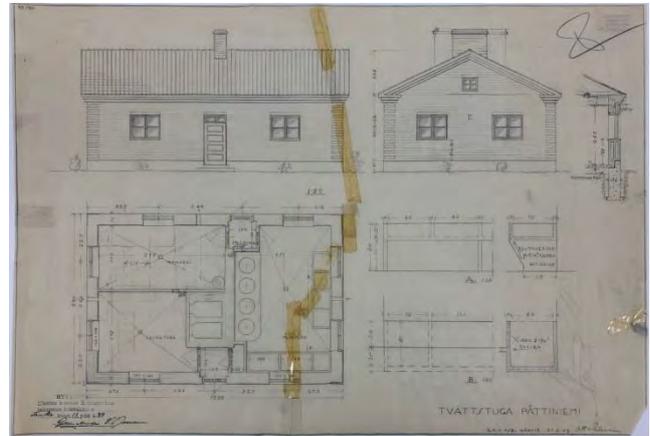
¹⁷ Pohja 2015:175

puolivälissä. Teollisuusrakentamistaakaan ei Pättiniemeen tullut, lukuun ottamatta tehtaan jätevedenpuhdistamoa joka valmistui 1973.

Arkkitehti Heimo Kautosen laatima Mäntän kauppalan asemakaava 1951. Pättiniemi ja Käänninniemi. [Web 01_13:012]

3.4. Pättiniemen säilyneet rakennukset

Pättiniemen pesu- ja leivintupa vuodelta 1921¹⁸ [13690KEL] sekä rakennuspiirustus v. 1939 jossa yhtiön rakennusmestarin E.R. Achrenin signeeraus. Rakennuksessa oli Pättiniemen asukkaiden pesutupa ja toisessa päässä mankeli ja leivintupa. Pesutupa on hyvin samankaltainen kuin Kolhon Lehmisaaren Klemolan tehdasalueen sauna- ja pesutuparakennus, joka on todennäköisesti W.G. Palmqvistin suunnittelema. Rakennusten muoto sekä nurkkaharkotukset ja kissanpenkit ovat yhteneviä. Kolhon saunarakennus on puhtaaksimuurattua tiiltä.

¹⁸ Mönkkönen 1998:647

Klemolan sauna.

Pättiniemen pesutupa.

Pättiniemen pesutupa 2021. Eteläinen julkisivu. Pesutupa koillisesta, rannan puolelta. Rakennuksessa on betoniperustus ja seinät muurattu betoni/sementtitiilestä. Rapattu ja maalattu. Katto on myös sementtitiiltä. Nykyinen piippu muurattu todennäköisesti 1970-luvulla. Pesutuvan käyttö lopetettiin 1977 ja rakennusta käytettiin sen jälkeen ongelmajätevarastona.¹⁹

Piilolantien asuinrakennus

Yhtiön palveluksessa olevat saivat rakentaa pientaloja Pättiniemeen 1920-luvulta lähtien. Pättiniementien alkupäähän rakennetuista taloista on jäljellä vielä yksi; Piilolantie 8.

Piilolantie 8 lokakuussa 2021.

Pättiniemen rakennuksia v. 1977. [07670KEL]

¹⁹ Rakennusosaston korjauskortti. Serlachius museoiden arkisto.

Piilolantie ja tie rantaan lokakuussa 2021. Taustalla Mäntänlahti ja vanha spriitehdas. Nykyisin alueella on jäljellä yksi asuinrakennus ja Mäntän vedenpuhdistamo. Muuten alue on tiheää sekametsää.

3.5. Pättiniemi viljelyalueena

Pättiniemen pellot ja niityt on kuvattu jo isojakokartassa 1800-luvun taitteessa. Alueen tullessa yhtiön omistukseen, yhtiön maatalousosasto jatkoi viljelyä.

Näkymä Pilvilinnan katolta Pättiniemeen v. 1938. Etualalla on yhtiön puutarhan aluetta, vasemmalla (lahdenpohjassa) heinäpeltoa seipäineen. Taustalla Mäntänlahden etelärantaa ja Pättiniemeä, missä pellot ja niityt jatkuvat pitkälle länteen.

Pättiniemen lapsia 1920-1930-luvulla. Lahdenpohjassa sijaitsi yhtiön luovuttamat viljelypalstat. Myös lapsille oli järjestetty mahdollisuus hoitaa omaa palstaa. [12452KEL]

Ilmakuva Pättiniemestä ja lahdenpohjan alueesta vuonna 1951. Lahti on alkanut täyttynyt sellutehtaan jätteistä. MML:n vanhat ilmakuvat.

Mäntän kauppalan opaskartassa vuodelta 1958, Pättiniemi nähtiin vielä tulevaisuuden asuinalueena. [Web 01_09:001] V. 1967 (alla) asuinrakentamisesta on jo luovuttu. Mäntän opaskartta.

1960-luvulla liki puolet Mäntänlahdesta oli täytynyt sellutehtaan ja kuorimon jätteistä. Pättiniemi ei ollut enää houkutteleva asuinalue. Oikealla Pättiniementien varrella yhtiön vaaleat asuinrakennukset ja vielä yhtiön maatalousosaston viljelyksessä olevat niityt ja pellot. [7330GAS]

Tehdasalueen itäpää ja Pättiniemen pesutupa 1970-luvun alussa. [13748KEL]

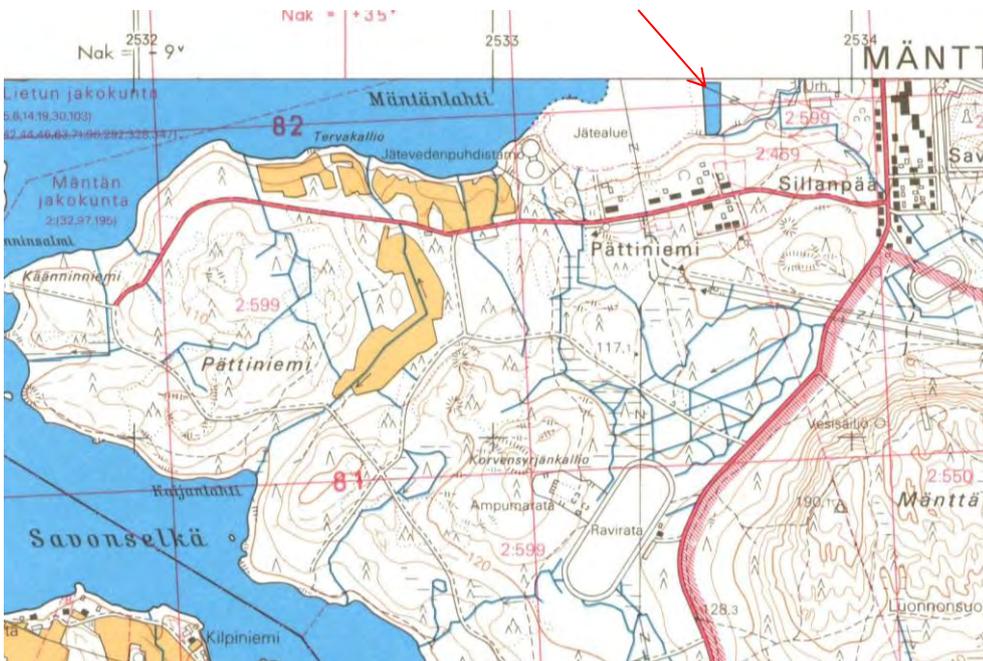
3.6. Pättiniemi 1970-luvulla - jätevedenpuhdistamo rakennetaan ja asuintalot puretaan

1960-luvulla Serlachius Oy päätti varata Pättiniemen teollisuuden käyttöön. Pättiniemen ja Käänninnimen asemakaavat kumottiin 1971 ja alue muutettiin teollisuusalueeksi. Uuden kaavan mukaisesti rakennettiin 1973 tehtaan jätevedenpuhdistamo.

Mäntänlahden perälle muodostelun kahden kivivallin väliin on viime kesän kuluessa ruoppamalla tehty 40×160 m:n kokoinen, 3,5 m syvä allas kuorimon jäteveden selkeyttämiseksi. Jakokourujen kautta vesi johdetaan altaaseen, jonka lävitse se hitaasti virtaa. Tällöin laskeutuu kiintoaines pohjalle ja selkeytynyt vesi poistuu altaan toisessa päässä olevan padon yli. Altaan pohjalle kerääntyvä tavara poistetaan aika-ajoin ruoppamalla. Toimenpiteillä pyritään ehkäisemään Mäntänlahden täyttymistä jäteaineilla.

Tehtas ja Me 3/1967. Kuorimon jäteveden selkeytysallas. Taustalla yhtiön asuinrakennus Vihriälä Pättiniemessä. [7818GAS]

Selkeytysallas v. 1979 peruskartassa (nuoli). Kartassa näkyvät vielä yhtiön asuinrakennukset vaikka ne oli purettu jo muutamia vuosia aikaisemmin

Pättiniemen jätevedenpuhdistamo v. 1974. Taustalla Mäntänlahden takana ovat höyryvoimalaitos ja piippu. [02782KEL] Kuva oikealla vuodelta 1992. [07_079AIP]

Heimo Kautosen suunnittelema valvomorakennus. Jätevedenpuhdistamo marraskuussa 2021.

Ilmakuva karttapaikka.fi

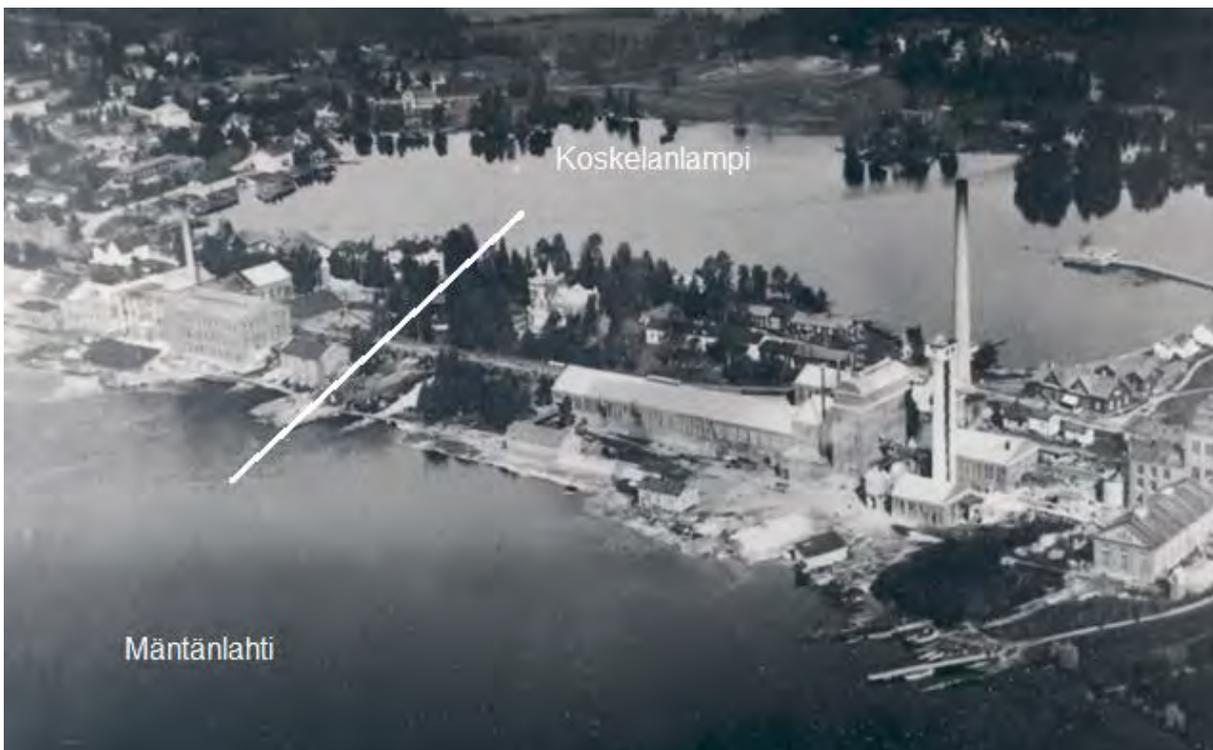
4. Tehdasalueen itäpuoli

Mäntänkosken itäpuoliset maa-alueet kuuluivat Mäntän talolle. Talo jaettiin ensimmäisen kerran 1766, jolloin Mäntästä erotettiin Pättiniemi. Vuonna 1800 Mäntästä erotettiin Kivimäen tila. Talonpoikaistalona Mäntän historia päättyi 1888, kun tila myytiin G.A. Serlachiukselle. Mäntän talon asuin- ja talousrakennukset sijaitsivat suunnilleen vanhan spritehtaan paikalla ja siitä itään.²⁰

Ensimmäisinä toimintavuosikymmeninä G.A. Serlachiuksen tehdaslaitokset toimivat vain suppealla alueella kosken molemmin puolin. Mäntän tilan oston jälkeen Serlachiukselle tuli mahdollisuus kehittää kosken itäpuolista aluetta puhtaasti teollisuuden näkökulmasta.

Ensimmäisinä toimintavuosikymmeninä G.A. Serlachiuksen tehdaslaitokset toimivat vain suppealla alueella kosken molemmin puolin. Mäntän tilan oston jälkeen Serlachiukselle tuli mahdollisuus kehittää kosken itäpuolista aluetta puhtaasti teollisuuden näkökulmasta.

Ensimmäisinä toimintavuosikymmeninä G.A. Serlachiuksen tehdaslaitokset toimivat vain suppealla alueella kosken molemmin puolin. Mäntän tilan oston jälkeen Serlachiukselle tuli mahdollisuus kehittää kosken itäpuolista aluetta puhtaasti teollisuuden näkökulmasta.

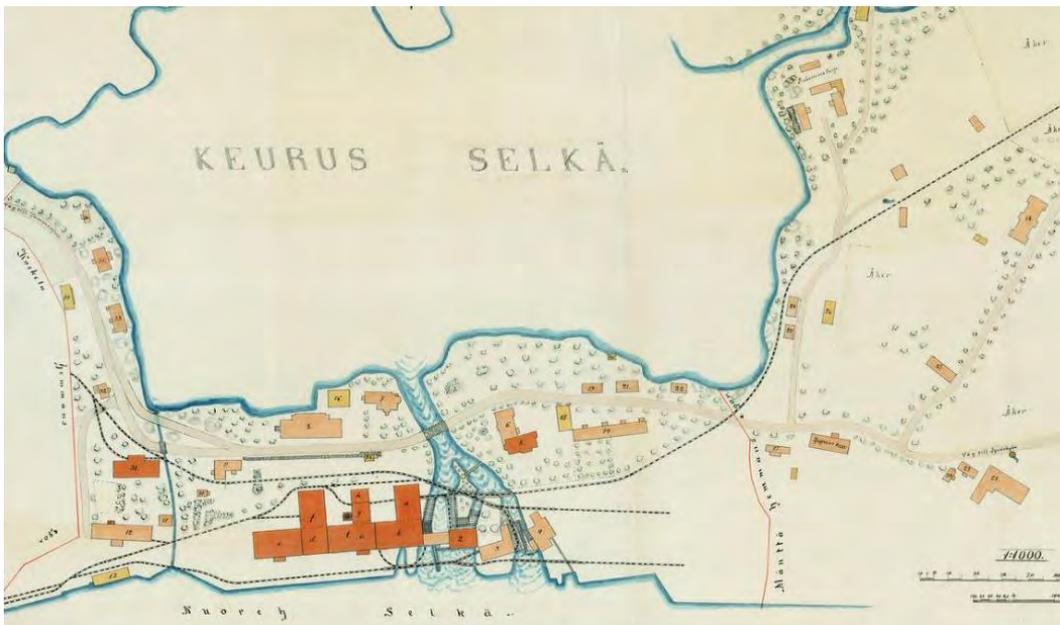

Koski jakaa Mäntän tehdaskannaksen itä- ja länsipuoleen. Ilmakuva vuodelta 1927. [Web 01_12:001]

²⁰ Pohja 2015:136

Kosken itäpuoli. Mäntän talon (sininen ympyrä) ympärillä olevat alueet ovat peltoa ja niittyä. Maasto laskee loivasti etelään kohti Mäntänlahtea. Kartta Mäntän ja Kivimäen halkominen 1894. [Web 01_02:024]

Kartassa vuodelta 1897 näkyvät Koskelan ja Mäntän talojen rajat, keskellä on G.A. Serlachiuksen omistama alue. Kosken itäpuolella on tehtaan omistajan asuinrakennus: Mäntän linna sekä pitkä sahapytinki. Kannaksen halki kulkevan tien pohjoispuolella on kaksi työväenasuntoa, talli ja venevaja. [Web 01_04:005]

Mäntän talo 1910-luvun lopulla. [05674KEL] Oikealla isännöitsijän talo Mäntän talon takana [06273KEL]

Isännöitsijän talo spriitehtaan itäpuolella tuhoutui talvisodan pommituksessa. Oikealla arkkitehti Birger Federleyn suunnitelma isännöitsijän taloksi vuodelta 1903. [M2:02924]

G.A. Serlachiuksen kuoleman jälkeen tehtaan kehittäminen ja tehdastaajaman rakentaminen siirtyi Gösta Serlachiukselle, joka nousi yhtiön johtoon. 1910-luvulla tehtiin päätös selluloosatehtaan rakentamisesta kosken itäpuolelle. Tehdaskokonaisuus käsitti useita rakennuksia ja niiden arkkitehtisuunnittelu tilattiin Valter Thomélta. Thomé oli toteuttanut myös ensimmäisen Mäntän asemakartan.

Valter Thomén suunnitelma kosken itäpuolisen alueen rakentamiseksi v. 1906. [Web 01_17:003]

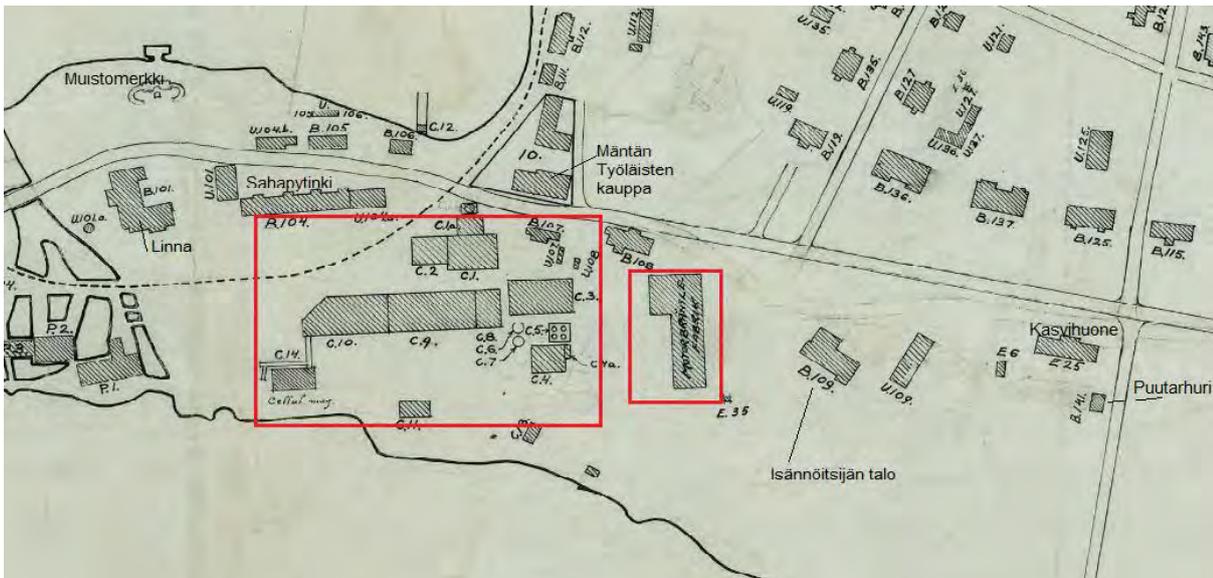
Osa asemakartasta 1910-luvun puolivälistä.²¹ Sellutehtaan rakennukset ja isännöitsijän talo on merkitty sinisellä. Maantien eteläpuoli ja lahdenpohja ovat maatalouskäytössä. [Web 01_13:001]

W.G. Palmqvistin asemakartta v. 1920 (osa). Sellutehtaan itäpuolinen alue on merkitty tehdasalueeksi, lahdenpohja on varattu siirtolapuutarhaksi ja urheilukentälle. [Web 01_13:002]

1) Sellutehdas **2)** Spriitehdas **3)** Isännöitsijän asuinrakennus **4)** Kasvihuone/meijeri **5)** Klubi

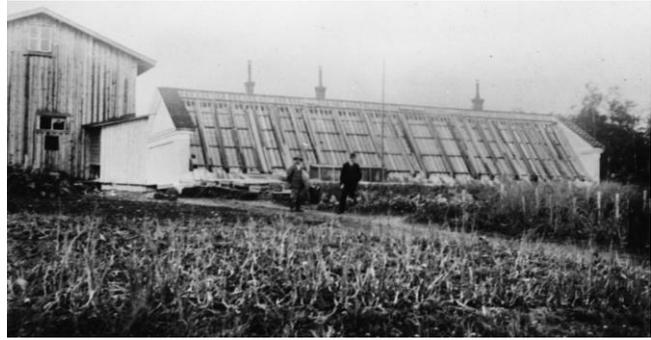
²¹ Asemakartan on arvioitu olevan vuosilta 1914–1916 ja se voi olla joko Valter Thomén tai W.G. Palmqvistin piirtämä. Karttaa on täydennetty myöhemmin, sillä siinä esiintyvät jo spriitehdas ja Klubi, jotka valmistuivat vasta sisällissodan jälkeen.

Osa laajasta kartasta G.A. Serlachiuksen vuokra-alueet 1919. Kosken itäpuolinen rakennuskanta, joka sijoittuu maantien eteläpuolelle. Tehdasrakennukset rajattu punaisella. [Web 01_10:009]

Entisen Mäntän talon pelloilla on tehtaan puutarha- ja viljelyalue. Kasvihuone-myymäla muutettiin yhtiön meijeriksi 1920-luvulla. Sen eteläpuolella on yhtiön puutarhurin asuinrakennus, jonka editse kulkee kapea tie Pättiniemeen. Ilmakuva vuodelta 1927. [Web 01_12:002]

Tehtaan puutarharakennuksen (kasvihuone-puutarhamyymälä) suunnitteli Valter Thomé. Klassistinen julkisivu Tehtaankadulle. Oikealla rakennuksen takaosa etelään, joka muodosti kasvihuoneen. Rakennuksen tyylin valintaan vaikutti todennäköisesti klubirakennus tien toisella puolella, sillä Thomén ensimmäinen ehdotus kasvihuoneesta oli punatiilipintainen. [12270KEL] ja [04993KEL]

Yhtiön puutarha ja viljelysalueet siirrettiin 1940- ja 1950-lukujen taitteessa tehdaskannaksen länsipuolelle, nykyisen paloaseman ja Honkahovin väliselle alueelle. Itäpäähän rakennettiin tehtaalte tulevan puun vastaanotto. Uusi kuorimo ja hakesiilo oheislaitteineen valmistuivat 1950-luvun puolivälissä.

Puun vastaanotto tehdasalueen itäpäässä.

Kuorimon toiminta loppui 1980-luvun lopulla kun raakapuun tilalla alettiin käyttää valmista haketta ja purua. Rakennukset purettiin 1990-luvun lopulla.[8160GAS]

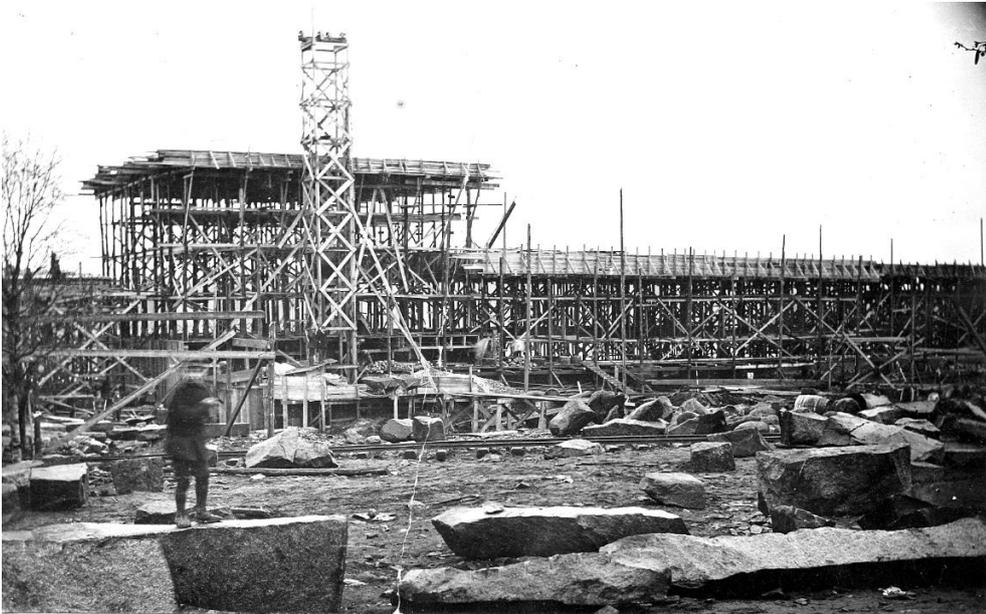

Tehdasalueen itäpää v. 2001 jolloin kuorimo ja hakesiilo sekä nostolaitteet oli jo purettu. Alueella oli väliaikainen puuvarasto.

[11_059AIP]

4.1. Sellutehdas

Jo G.A. Serlachius oli suunnitellut 1800-luvun lopulla sellutehtaan rakentamista Mänttään. Rakentaminen alkoi kesällä 1913 ja marraskuussa 1914 tehdas käynnistyi. Tehtaan teknisestä suunnittelusta vastasi insinööri A.M. Hedbäck ja arkkitehtisuunnittelusta Valter Thomé. Kantava rakenne tehtiin rautabetonista ja seinät muurattiin tiilestä. Uuden tehtaan voimantarvetta varten rakennettiin höyryvoimalaitos.²²

Sellutehtaan rakentaminen alkamassa 1913. Tehdasrakennukset rakennettiin Mäntänkosken itäisimmän uoman paikkeille. Sellun valmistus alkoi 1914 kahdella keittokattilalla, jotka oli valmistanut norjalainen Aktieselskabet Fredrikstad Mekaniske Verksted. Kattiloiden tilavuus oli 164m³ ja korkeus 13,86 metriä ja sisähalkaisija 5 metriä.

Sellutehtaan julkisivut etelään Mäntänlahdelle. Oikealla korkea keittämö, sen vasemmalla puolella sihtiosasto ja viimeisenä matala kuivauskonehalli.

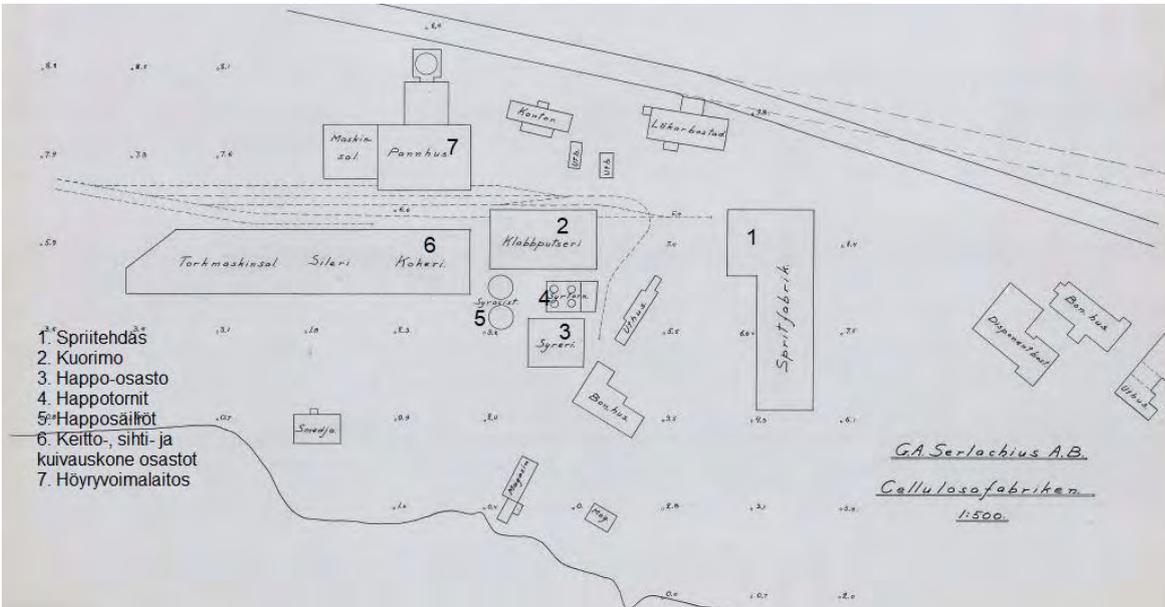
Valter ja Ivar Thomén piirros tehtaan julkisivuksi vuodelta 1913.[M1:00410]

²² Norrmén 1993:164

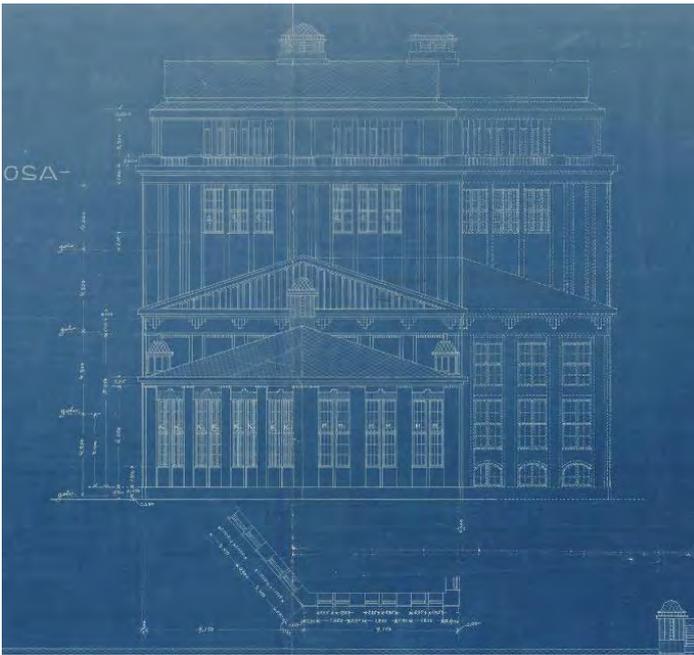

Sellutehtaan rakennukset lännessä v. 1920. Vasemmalla höyryvoimalaitos, keskellä korkea keittämö, oikealla kuivauskoneosasto. Kaperaiteinen tehdasrata.

Rakennusten vertikaalinen pintojenkäsittely tekee kokonaisuudesta yhtenäisen. Thomén 1910-luvun sellutehtaat, ja varsinkin keittämöt, ovat hyvin tunnistettavia (esim. Kemi, Varkaus)

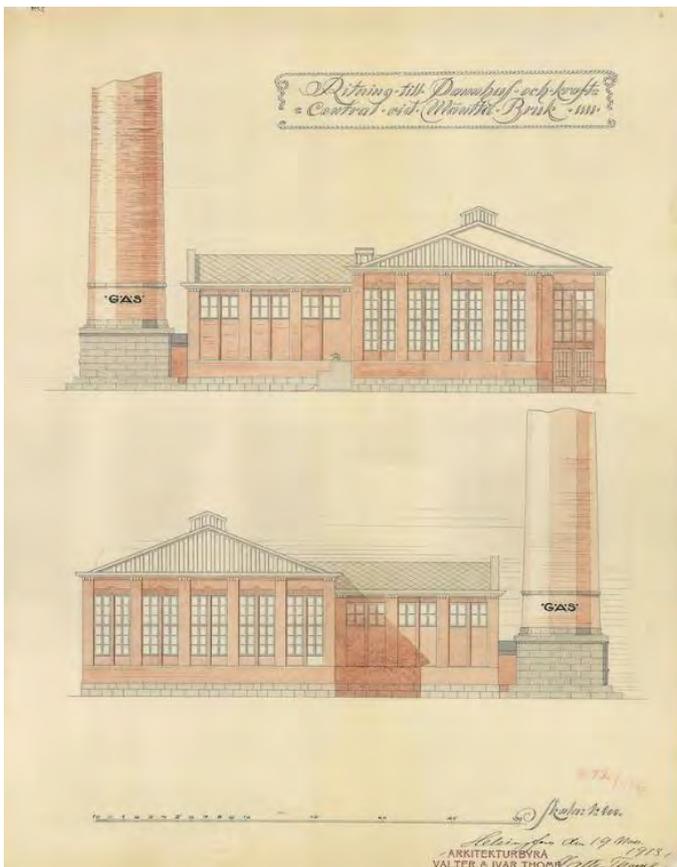
Sellutehtaan alue ennen ensimmäistä laajennusta. [4:00075]

Keittämörakennuksen kapearunkoisuus johtuu yhden keittokattilarivin perusratkaisusta, joka säilyi kaikissa laajennuksissa. Ensimmäinen laajennus tehtiin 1925. 1930-lukujen laajennukset suunnitteli W.G. Palmqvist seuraten alkuperäisiä tiilijulkisivuja. Kuvassa rakennus on esitetty lännestä itään (osa).

Päiväämätön sinikopio, jossa Valter ja Ivar Thomén signeeraus.

Arbetsritning till cellulosafabrik.
[M1:03093]

Vuonna 1925 rakennettiin kolmas keittokattila ja höyryvoima-asemalle asennettiin vastapaineturpiini. Sellutehtaan höyryvoima-asemaa laajennettiin ja siitä tuli tehtaiden yhteinen energian tuottaja. Paperitehtaan höyryvoimalaitos jätettiin varalaitokseksi. Kaikki rakennustyöt, myös uudet happotornit tehtiin yhtiön rakennusosaston omana työnä.¹

Vuonna 1929 voimalaitoksen polttoaineeksi otettiin myös kivihiili.

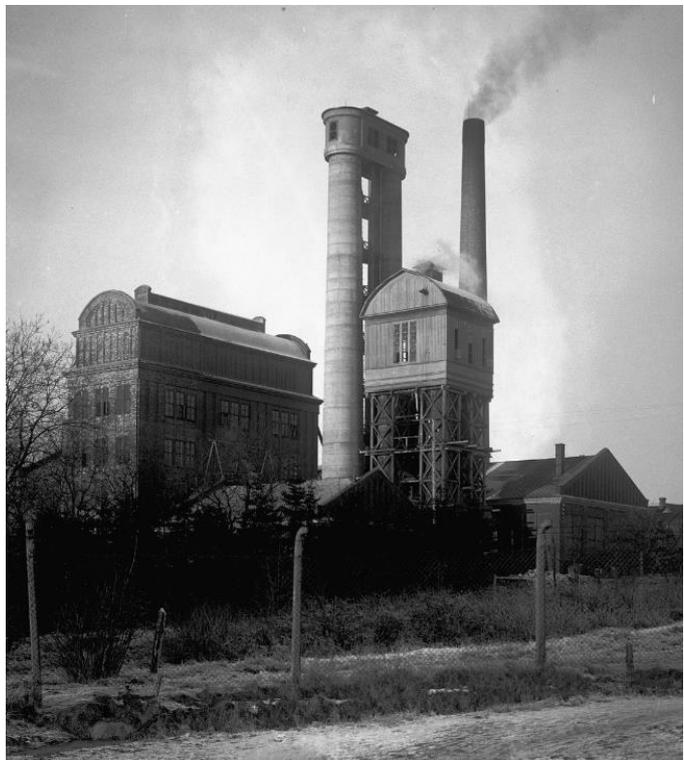
Valter Thomén suunnitelma sellutehtaan höyryvoimalaitokseksi vuodelta 1913. [M1:00002]

Haponvalmistus – happotornit

Keittohapon valmistus sulfiittiprosessissa edellytti happotornia. Sulfiittisellutehtaiden ensimmäiset happotornit muistuttivat lähinnä korkean jalustan päälle rakennettuja ”pientaloja”. Tehtaiden yleistyessä ensimmäisen maailmansodan jälkeen, muotoutui betonisista happotorneista näkyvä maamerkki sulfiittisellupaikkakunnille, kuten esim. Mänttä, Jämsänkoski, Nokia ja Varkaus.

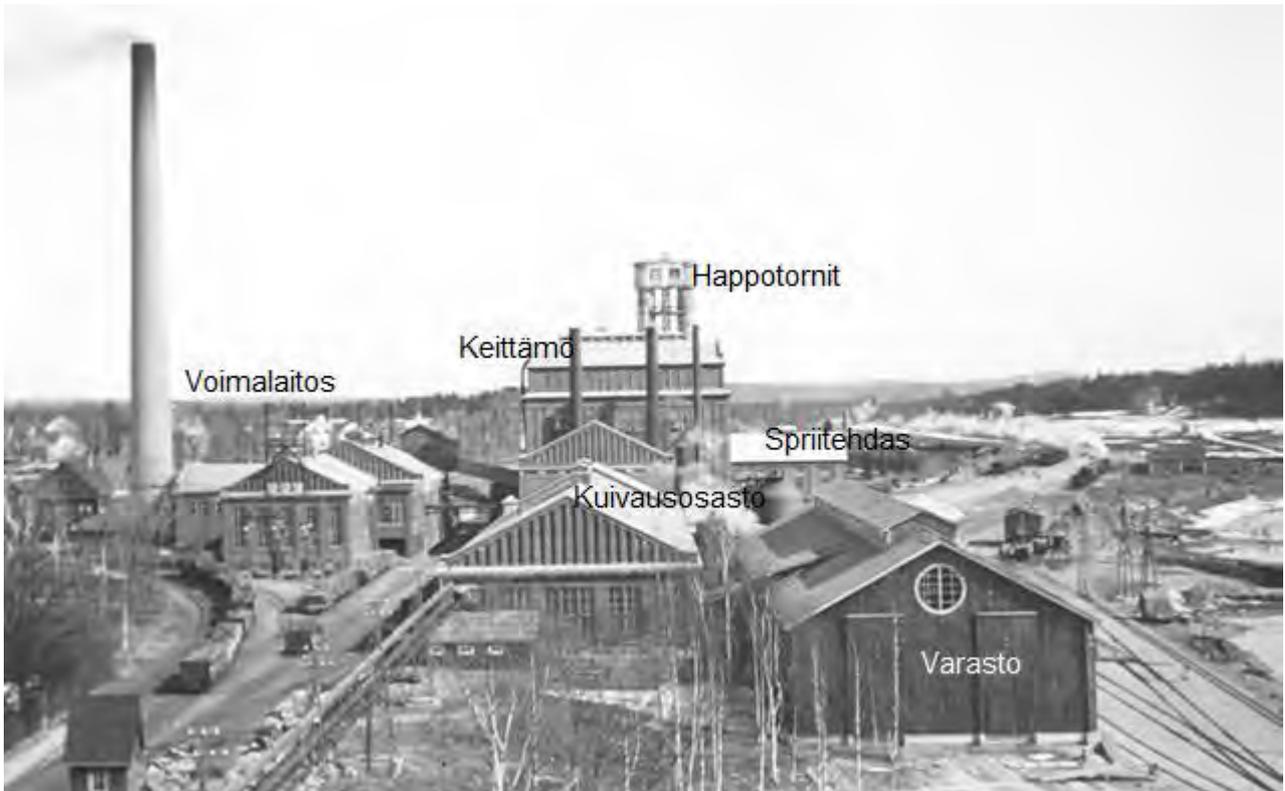
Keittämö ja ensimmäinen versio happotornista v. 1916. [06556KEL]

Happotornien 2. vaihe ja ensimmäinen betonitorni 1920-luvun puolivälissä. Keittämöä on laajennettu yhdellä keittokattilalla. Vasemmalla näkyy osa spritehtaasta, kuorimo, happotorni ja keittämö. [21759KEL] Oikealla keittämö, happotornit ja taustalla sellutehtaan höyryvoimalaitoksen piippu. [21669KEL]

Happosäiliö happotornin ja keittämön välissä. [06085KEL] Säiliöiden muoto muuttui vuosikymmenien aikana mutta lohkokiviperusta pysyi samanlaisena. Oikealla testataan konepajan valmistamaa ruiskua 1920-luvulla. [21775KEL]

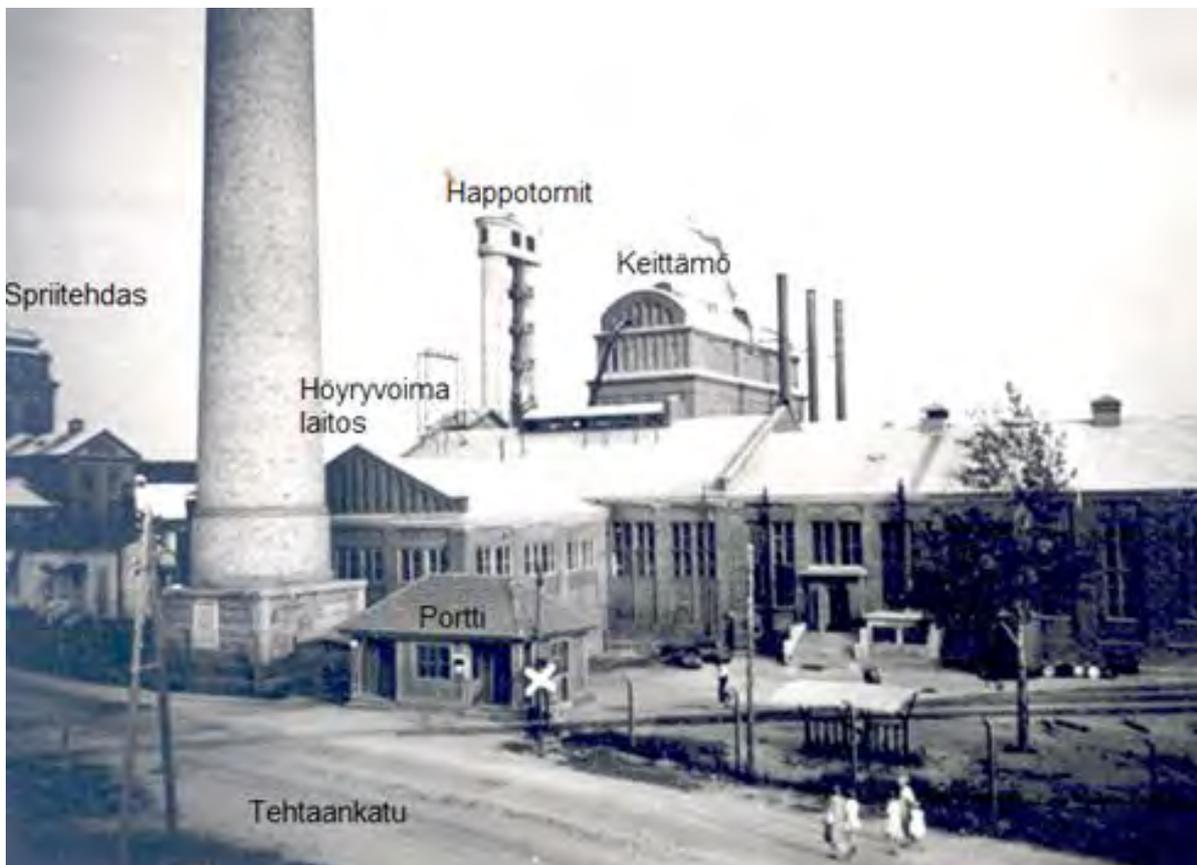

Sellutehtaan rakennuskokonaisuus **lännestä** kuvattuna 1930-luvun taitteessa. Tehdasliikenteessä on käytössä sekä normaaliraiteinen rata (oikealla) jota pitkin viedään valmiita tuotteita Vilppulan asemalle, että kapearaiteinen rata, jota käytettiin tehtaan sisäisessä liikenteessä (vasemmalla). [6503GAS]

Sellutehtaan rakennuskompleksiin kuuluivat kuorimo, haponvalmistus-, keitto-, sihti- ja kuivauskone-osastot sekä höyryvoimalaitos. Kuorimolla tehtaalle tuleva puu kuorittiin²³. Kuorijäte käytettiin höyryvoimala- asemalla polttoaineena. Kuorimolta puut siirtyivät hakkuukoneelle, jossa puut pilkottiin pieneksi 20-30 mm hakkeeksi. Valmis hake siirrettiin kuljettimilla keitto-osaston ylimpään kerrokseen hakesiiloihin ja sieltä edelleen keittokattiloihin.²⁴

Sellutehtaan rakennukset sijoittuivat Mäntän itä-länsi-suuntaisen maantien tuntumaan. Tehdas oli kirjaimellisesti keskellä kylää, ja oli perusteltua puhua tehdaskylästä. Kannaksen itäpää oli ollut Mäntän talon piha- ja viljelyaluetta, joka alkoi muuttua uudenaikaiseksi teolliseksi maisemaksi. Punatiili rakennusmateriaalina sekä rakennusten kokoluokka ja muotokieli, poikkesivat täysin vesivoimaan sidottujen puisten mylly, saha- ja puuhiomorakennusten arkkitehtuurista.

Rakennusryhmä, johon spritehdaskin kuului, muodosti yhtenäisen kokonaisuuden. Sellutehdas edusti uutta teknologiaa ja prosessia, joka ei ollut vielä yleistä Suomessa. Sellutehtaalle leimallinen korkea keittämörakennus nousi heti paikkakunnan maamerkitseksi ja höyryvoimalaitoksen ns. valkea piippu, oli merkittävästi korkeampi kuin paperitehtaan pieni voima-aseman piippu tehdasalueen länsipäässä.

Sellutehdas Tehtaankadun puolelta (pohjoisesta) 1920-luvun lopulla. Kaperaitainen tehdasrata ylittää tien höyryvoimalaitoksen kohdalla. Piipun kivimuuratusta perustassa on Serlachiuksen kotkatunnus. Sellutehtaan portti valmistui 1922.²⁵ Kuvasta näkyy, että tehdasaluetta kiertää jo aita. [3563GAS]

²³ Osa puusta tuli myös puhtaaksi tai ns. puolipuhtaaksi kuorittuna

²⁴ Tehdas ja Me 2/1952

²⁵ Sellutehtaan ja konepajan vahtitupa/porttirakennukset tehtiin omana työnä 1922-23. Rakennusosaston vuosikertomukset.

TEHDASMONUMENTTI

Sellutehdas edusti aivan uutta mittakaavaa Mäntän tehdasalueen rakennuskannassa. Keittämö laajennuksen jälkeen 1925 ja uusi betoninen happotorni. [21629KEL]

Keittämö ja happotornit ovat olleet piippujen ohelle, tunnusomaisia maamerkkejä kaikilla sulfiittisellupaikkakunnilla. Kuva Ensosta 1930-luvulla [cc.by 4.0]

1930-luku

Mäntän sellutehdas oli rakennettu vain 8000 vuositonnin tuotannolle. Vuoden 1925 laajennustöiden jälkeen uusitun tehtaan piti tuottaa 23 000 tonnia. 1930-luvun alkupuolella oli tehtaiden voimantarve kasvanut niin suureksi, että tehtiin päätös uudesta voimakeskuksesta. Sellutehtaan höyryvoimalaitos jäi varalaitokseksi ja paperitehtaan höyryasema romutettiin. Uuden voimalaitoksen kattila saattoi käyttää polttoaineenaan sekä kivihiiltä, turvetta että puuta.²⁶ Voimanlisäys mahdollisti sen että myös keittämölle rakennettiin kaksi uutta keittokattilaa vuonna 1934.²⁷ Sellun tuotanto viisinkertaistui vuodesta 1920 vuoteen 1937. 1930-luvulla rakennettiin kolmas happotorni ja arkkitehti Jarl Eklun suunnitteli happosaston uudisrakennuksen.

Sellutehtaan alue 1937. Etualalla putkijohtosilta sellutehtaalta paperitehtaalle. [1780GAS]

²⁶ Tehdas ja Me 2/1954

²⁷ Tehdas ja Me 4/1944

Sellutehtaan keittämön laajennus etelään neljännelle ja viidennelle keittokattilalle 1935. [6309GAS]

Alla

Sellutehtaan laajennus 1935: kolmas happotorni rakenteilla ja keittämön laajennus. Spritehdas vasemmalla. Kuvattu uuden höyryvoimalaitoksen piipusta.

[8082GAS]

1950-luku

1950-luvun alussa rakennettiin keittämön pohjoispäähän hissi ja kuudes keittokattila sekä neljäs happotorni. [07941KEL]

Spriitehtaan toiminnan lopettamisen jälkeen, 1950-luvun puolivälissä, oli sellunkeiton jätelipeän käyttö järjestettävä uudelleen. Haihduttamalla vesi jäteliemestä, voitiin jäljelle jäävä kiintoaines polttaa höyryvoimalaitoksella. Jätelipeän haihdutuslaitos valmistui 1957 spritehtaan ja keittämön väliselle alueelle.

Keittämö marraskuussa 2021

1960-luvulta 1990-luvulle

Vuonna 1961 jatkettiin keittämöä kahdella keittokattilalla pohjoispäästä ja samalla purettiin osa vanhasta höyryvoimalaitoksesta. Nämä laajennukset suunnitteli arkkitehti Heimo Kautonen. Rakennus sai nyt uuden muotokielen ja keittämörakennuksessa on selvästi erottuvat uusi- ja vanha puoli: etelä ja pohjoispää. Vuonna 1972 rakennettiin vielä yksi keittokattila (numero 9) pohjoispäättyyn.

Vielä 1960-luvun alussa Suomen selluteollisuuden tuotanto jakautui jokseenkin tasan sulfiitti- ja sulfaattisellun kesken. Seuraavan 15 vuoden aikana käynnistyi seitsemän uutta sulfaattisellutehdasta ja lopetti viisi sulfiittisellutehdasta. Viimeiset sulfiittisellutehtaat olivat pieniä ja laitteistoiltaan vanhentuneita. Lisäongelmana sulfiittisellutehtailla oli raskas vesistökuormitus, johon nouseva ympäristöliike alkoi ottaa näkyvästi kantaa.²⁸ Vuonna alkoi 1987 Mäntässä liukosellun valmistus ja valkaisuvalmiston valmistus lopetettiin. Mäntän sellutehtaan toiminta päättyi 1991 ja se oli lopettaessaan Suomen viimeinen sulfiittisellutehdas.

Keitto-osasto on Mäntän tehdasalueen vanhimpia rakennuksia, ja siinä on hyvin nähtävissä rakentamisen kerroksellisuus. Koko rakennuskompleksi: keitto-, sihti- ja kuivauskoneosasto on tehty punatiilestä ja tyyllisesti vanhin osa edustaa 1900-luvun alun tehdasarkkitehtuuria. Tuotantoprosessin eri vaiheet on tunnistettavissa rakennuksen muodon ja sijainnin perusteella.

Rakennuksen vanhimman osan on suunnitellut arkkitehti Valter Thomé, joka suunnitteli 1910-luvulla sellutehtaat myös Varkauteen, Kemiin, Poriin ja Raumalle. Laajennuksista ovat suunnitelleet arkkitehdit W.G. Palmqvist 1930-luvulla ja Heimo Kautonen 1950–1970-luvuilla.

Keittämö ja sihtiosasto kaakosta ja etelästä. Marraskuussa 2021. Laitteistot on poistettu ja rakennus on tyhjiällä. Uudemman osan alimmassa kerroksessa (pohjoispää) on Mäntän Energian korjaustyötila.

²⁸ Mönkkönen 1998:61

Eteläistä julkisivua. Sihtiosastoa ja kuivauskoneosastoa uusittiin ja laajennettiin useaan otteeseen.

Sellutehtaan itäpuolelta on purettu happo-osaston rakennukset laitteistoineen 1990-luvun lopulla ja 2000-luvun taitteessa. Nykyisin alueella on Mäntän Energian raaka-ainekasoja ja -säiliöitä. Vanha spriitehdas on kentän itäpuolella.

Keittämö ja spriitehdas kuvattuna etelästä marraskuussa 2021.

Keittämön pohjoispää edustaa alueen 1960-lukulaista tehdasarkkitehtuuria.

Sellutehtaan, höyryvoimalaitoksen ja valkaisuimon rakennuksia Tehtaankadun varrella.

Sellutehtaan alue koillisesta kuvattuna 2000-luvun alussa, jolloin happotorni oli vielä jäljellä.

4.2. Spritehdas

Suomen valtio osti elokuussa 1918 ruotsalaisen A.B. Ethylin patentin, jolla voitiin valmistaa spritiä sulfiittisellun jätelipeästä. Tällä menetelmällä arvioitiin voitavan helpottaa maailmansodan aiheuttamaa polttoainepulaa. Valtio teki sopimukset kuuden sulfiittisellua valmistavan yrityksen kanssa, jotta nämä rakentaisivat spritehtaan tuotantolaitostensa yhteyteen.²⁹ Mänttä oli yksi sopimustehtaista ja tavoitteena oli, että tehdas tuottaisi vuodessa 400 000 litraa 96 prosenttista spritiä.³⁰

Arkkitehti W.G. Palmqvistin suunnittelema spritehdas rakennettiin Mänttään vuoden 1918 aikana. Tehdas kohosi sellutehtaan itäpuolelle, entisen Mäntän talon puutarhan paikalle. Tiilet saatiin yhtiön omalta tiilitehtaalta Monhasta ja perustuskivet Koskelan ja Isoniemen kivilouhimolta.

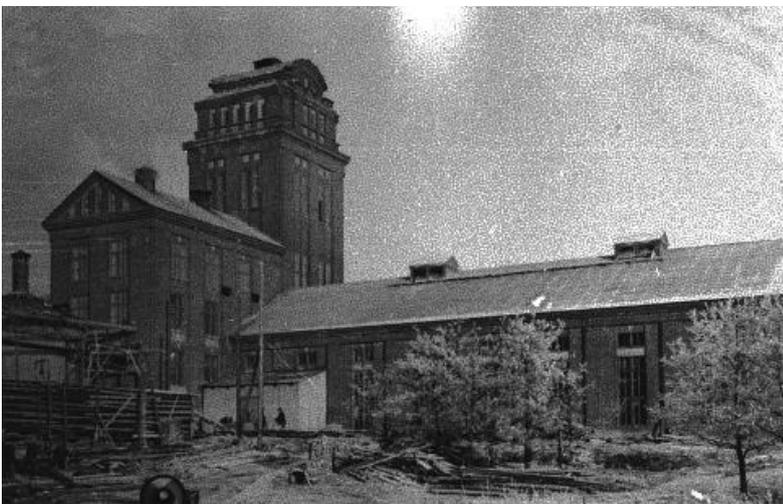
Tehdas ei kuitenkaan käynnistynyt, sillä kieltolaki astui voimaan 1.6.1919 ja esti kotimaisen moottoripolttoaineen valmistamisen. Vasta kahdeksan vuotta myöhemmin, vuonna 1927 alkoi Mäntän tehdas tuottaa sulfiittispritiä. Vuonna 1932 Alko myönsi Serlachius Oy:lle oikeuden väkiviinan tuotantoa varten

²⁹ Kajaani Oy, Serlachius Oy, Kaukas Oy, Kymi Oy, J.W. Enqvist ja A. Ahlström Oy saivat luvan sulfiittispritiin valmistukseen. Kymi yhtiön Voikkaan spritehdas vuodelta 1919 (Selim A. Lindqvist) ei koskaan toiminut spritehtaana. Kajaani Oy:n spritehdas rakennettiin 1919 ja toimi 1941–1958, Tornatorin spritehdas Tainionkoskella rakennettiin 1920 ja toimi 1920–1962, Kaukas Oy:n Lappeenrannan tehdas rakennettiin 1919 toiminnassa 1942–1971. Lähde: Kaukoranta Antti. Sulfiiittispriteollisuus Suomessa vuosina 1918–1978. Helsinki 1981.

³⁰ Mönkkönen 1992:181

Spriitehdas rakenteilla v. 1918. Vasemmalla sellutehdas ja taustalla oikealla asuinrakennus Riihikallio. [3366GAS]

Spriitehdas rakennettiin Mäntän talon omenatarhan paikalle: Oheisessa kuvassa vuodelta 1926 näkyy vielä muutamia omenapuita. Läntinen julkisivu sellutehtaalle päin. [07208KEL]

Spriitehdas sijoitettiin aivan maantien (myöhemmin Tehtaankatu) eteläpuolelle. Gösta Serlachius halusi arkkitehdin muuttavan tornin huipun muotoa ja koristeellisesti muurattu huippu noudattaa keittämön katon kaaren muotoa.³¹ Kuva 1920-luvun alkupuolelta, jolloin sellutehtaan keittämössä oli vasta kaksi keittokattilaa. [3290GAS]

³¹ Ethylin patentin mukana tuli myös tehtaan mallipiirustukset, joiden pohjalta arkkitehti suunnitteli rakennuksen. Erään Palmqvistin tekemän luonnoksen päälle on piirretty rasti ja Gösta Serlachiuksen kommentti: "Gäller Ej GS" Tornin huippu olisi ollut satulakattoinen ja pelkistetysti muurattu.

Tehdas kuvattuna kaakosta v. 1936. Etualalla selkeytymissäiliöt. [1793GAS]

Vuonna 1927 alkoi Mäntässä spriin valmistus teollisuus- ja sairaalatarpeisiin³². Aluksi tehdas tuotti runsaat 500 000 litraa puhdasta spriitä. Vuonna 1932 Alko antoi yhtiölle oikeuden valmistaa metanolivapaata raakaväkiviinaa Alkoa varten. Sotavuosina 1939–1944 tehtaan merkitys kasvoi, ja tehdas uudistettiin 1942. Tuotanto oli keskimäärin yli miljoona litraa vuodessa. Vuosina 1940–1942 valmistettiin Mäntän tehtailla myös ns. rehuselluloosaa, jonka jäteliemestä oli korkeampi spriin saanto kuin kovasta sulfittimassasta. Rehusellun valmistus johtui, paitsi rehuviljan vähydestä myös siitä, että sodan vuoksi sellun vienti oli romahtanut. Laajimmillaan spriin valmistus oli Mäntässä 1930-luvun lopusta 1950-luvun alkuun.³³ Spriin valmistuksen loputtua konttoritilat muutettiin sellutehtaan laboratoriotiloiksi. Rakennus on ollut tyhjiään sellutehtaan lopettamisesta lähtien (v. 1991).

Julkisivun ikkunamalli muutettiin mahdollisesti 1950-luvulla kun spriinvalmistus loppui ja rakennuksen käyttö muuttui laboratorio- ja toimistotiloiksi. Kuva vasemmalla 1920-luvulta ja siitä näkyy myös, että alkuperäinen vesikatto on ollut peltiä.[21669KEL]

³³ Hedman 1995:65

Spriin valmistusprosessi lyhyesti

Sellutehtaan keitto-osastolta tuleva jäteliemi neutraloitiin ensi neutraloimistorneissa ja osittain selkeytynyt liemi pumpattiin ulkona oleviin selkeytymissäiliöihin. Sen jälkeen liemi pumpattiin jäähdytystornin ja jäähdyttimen kautta käymissäiliöihin. Käymissäiliöt sijaitsivat rakennuksen eteläsiivessä. Käymisprosessi tapahtui kahdessa vaiheessa. Käynyt vierre, joka sisälsi noin 7-10 litraa alkoholia/ 1000 litraa, tislattiin korkeissa tislaukoloneissa, jotka sijaitsivat rakennuksen korkeassa torniosassa. Ylimpänä tornissa oli puhtaan veden säiliö. Tehdasrakennuksessa oli lisäksi konttori- ja laboratoriotiloja sekä sellutehtaan korjausverstas.

Rakenteista / Mäntän vanhan spriitehtaan kuntoselvitys /Suunnittelukeskus Oy 1995

Rakennus on perustettu maavaraisena lohkokivibetoni anturalle. Kantava runko on ns. sekarunko. Kantavat ulkoseinät ja osa väliseinistä on kantavia tiiliseiniä. Rakennuksen keskellä hallitilassa on betonipilareita. Välipohjat ovat betonia. Rakennuksen yläpohja on betonilaatan päälle rakennettu puinen runko, jossa vesikatteena on bitumihuopakermi, alun perin katteena on ollut pelti, joka on vaihdettu Mineritti laatoiksi.

Rakennuksen länsipäätyyn on rakennettu muuntamotilat. Myöhemmin muuntamotiloja on rakennettu myös rakennuksen ulkopuolelle. Itäpuolelle on rakennettu yksikerroksinen varistorakennus, josta on yhteys vanhalle puolelle. Rakennuksessa on tehty putkistoihin kohdistuva asbestikartoitus ja asbesti on merkitty teipein. Rakennuksessa on pieniä määriä asbestipitoisia materiaaleja kuten: lattialaattoja, liima-aineita, IV-putkia. Tämä on huomioitava myöhemmissä toimenpiteissä.³⁴

Spriitehdas on tehdasalueen itäisin rakennus ja näkyvä maamerkki Tehtaankadulle.

³⁴ Suunnittelukeskus Oy / Metsä-Serla Oy Mänttä Vanhan spriitehtaan kuntoselvitys 5.9.1995 raportti

Uusi spriitehdas

Mäntän tehtaalla tutkittiin sulfiitin käyttömahdollisuuksia myös 1970-luvulla. Sulfiittisellun valmistuksen rinnakkaistuotteeksi valittiin spriin ja pekilo proteiinin valmistus. Uudesta spriitehtaasta ei tullut pitkäikäinen, se toimi vain vuosina 1977–1982 vaikka aikanaan se oli Suomen suurin sulfiittispriitehdas.³⁵

Uusi spriitehdas v. 1981 Tehtaankadulta kuvattuna. Rakennuksen suunnitteli arkkitehtitoimisto Kalle Vartola. Rakennus ja oheislaitteet purettiin 1990-luvun alussa.[10793KEL]

Spriitehdas Tehtaankadulta kuvattuna marraskuussa 2021. Taustalla keittämö ja höyryvoimalaitos.

³⁵ Mönkkönen 1998:80. Tuolloin toiminnassa oli enää muutamia sulfiittisellutehtaita.

Pohjoisesta

Etelästä

Spriitehdas on tehdasalueen itäisin tehdasrakennus, siitä itään on entinen kuorimon ja hakesiilon alue, joka nykyisin on tyhjänä varastoalueena ja joutomaana.

Kuva vasemmalla: Sprিতেhdas lounaasta marraskuussa 2021.

Länneestä

Idästä

Lounaasta

4.3. Höyryvoimalaitos

Höyryä tarvittiin sekä sellun että paperinvalmistuksessa ja energiantarve kasvoi sitä mukaa kun tehtaat laajenivat. Lisäenergian saamiseksi tuotiin sähköä Kankaan tehtaan Kuhankosken voimalaitokselta, joka valmistui 1920-luvun puolivälissä. Jyväskylän- Mäntän voimalinja rakennettiin vuosina 1924-1925 ja Mäntän muuntoasema kytkettiin Kuhankosken voimalaitokseen helmikuussa 1925. 1930-luvulla Kuhankosken laitoksen tuottamasta sähköstä johdettiin Mänttään jo yli puolet.³⁶

Energiatekniikan kehitys ja energiatarpeen kasvu edelleen, johti siihen että Mänttään rakennettiin 1935 kokonaan uusi lämpövoimakeskus, jonka kattilatekniikka suunniteltiin Mäntässä. Rakennuksen suunnitteli W.G. Palmqvist. Uuden voimalaitoksen tieltä purettiin v. 1913 valmistunut sellutehtaan höyryvoimalaitos, jonka kattilahuone jäi varalaitokseksi.³⁷

Näkyväksi maamerkiksi nousi voimalaitoksen 116 metriä pitkä piippu, jonka juuren läpimitta on 9 metriä ja huipun 4,5 metriä. Uusi voimalaitos tuotti lämpövoimaa ja käyttö sähköä omille tehtaille ja sähköä lähiseudulle: Vilppulaan, Ruovedelle, Kuorevedelle, Keuruulle ja Kolhoon.

Tehtaiden tiiliset savupiiput ovat piippumuurareiden taidonnäytteitä. Tekeminen ja piippujen rakenne pohjautuivat pitkälti kokemuksen tuomaan ammattitaitoon ja perimätietoon.

Piipputiilet ovat poltettuja savitiiliä, laastina käytettiin sementillä vahvistettua kalkkilaastia. Piipun ulkopinta on puhtaaksimuurattu ja sisäpinta joko rapattu tai slammattu. Piipun yläosan tiilet ja saumat rapautuvat savukaasujen ja sään vaikutuksesta. Piipuissa on yleensä tikkaat ulko- ja sisäpuolella sekä lentovalot ja ukkosenjohdatin. (Tampereen tehtaanniiput 1991)

Mäntän höyryvoimalaitoksen savupiipputyömaan tiilihissi. Kuvassa piipun muurausmestari Vuorinen, kirvesmies Evert Mäkinen ja apumies. Syyskuu 1933. [6347GAS]

³⁶ Mönkkönen 1992:184

³⁷ Tehdas ja Me 2/1954

Uusi höyryvoimalaitos rakenteilla v. 1934. Iso piippu on muurattu jo pikkupiipun korkeudelle.

[Web 01_12:006]

Voimalaitoksen kattilahuoneen puhtaaksimuurattua tiilipintaa. Vertikaaliset ikkunat on vedetty sisään, mikä korostaa entisestään komiulotteista vaikutelmaa. Pinnan kenttäjako toistuu piipun alaosan muurauksessa.

Arkkitehti W.G. Palmqvist oli tullut Serlachiukselle suunnittelijaksi jo 1910-luvun loppupuolella, mutta 1920- ja 1930-luku oli hänen parasta aikakauttaan Mäntässä. Tehdasarkkitehtuurin muotokielen muuttuminen näkyy hyvin verratessa spriitehdasta ja höyryvoimalaitosta. Rakennusten mittakaavan kasvaessa niiden pintakäsittely pelkistyy. [22573KEL]

VOIMAPORTTI

Voima-aseman kohdalla ollut portti 1920-luvulta ja sellutehtaan höyryvoimalaitos .
Edessä Tehtaankatu ja kadun ylittävä kapearaiteinen tehdasrata. [3563GAS]

Uusi voimalaitos ja sähköinen portti tehdasaidassa, taustalla valkaisuimo. Kuutiomaiset rakennukset
vertikaali-ikkunoineen edustavat 1930-luvun tehdasarkkitehtuuria. Valkaisimon suunnitteli Jarl Eklund.
Kuva vuodelta 1949. [0729GAS]

Julkisivu Tehtaankadulle. Nykyisin tilassa sijaitsee voimalaitoksen savukaasupesuri.

Voimalaitoksen piipun juurelle valmistui uusi syöttövedenpuhdistamo v. 1950. Rakennusosaa korotettiin myöhemmän laajennuksen yhteydessä.

Voimalaitokseen sijoitettiin uusi kattila tehostamaan höyryntuotantoa paperikone VII varten v. 1952. Voimalaitos kytkettiin myös valtakunnan sähköverkkoon. [0286GAS]

Heimo Kautosen suunnittelema laajennus 1956

Tehtaiden laajennukset aiheuttivat höyryvoimalaitoksen uusimisen vuosina 1957–1958. Entiset kattilat olivat käyneet riittämättömiksi kasvaneelle energian tarpeelle, lisäksi sulfiittijäteliöntä pystyttiin käyttämään voimalaitoksen polttoaineena tehokkaammin haihduttamon valmistumisen myötä.³⁸

Kautosen piirtämä uusi voimalaitos käsitti kattilahuoneen, konesalin, valvomon, vedenpuhdistuslaitoksen ja kuljettimet. Tehdas ja Me kirjoittaa: *”Käyttötarkoituksen ja käytettävissä olevien tilojen saneltua tarvittavain rakennusten päämuodot ja koon, määräsivät rakennusteknilliset ja – taloudelliset sekä arkkitehtoniset tekijät niin hyvin rakennustavan kuin rakennuksien lopullisen muotoilun.”*

Uusi kattila pystyi käyttämään polttoaineena puuhaketta ja jätettä, turvetta, sellun jäteliöntä, kivihiltä ja polttoöljyä. Kattilan toimitti L. & C. Steinmüller Saksasta. Suurpainekattilan hankinta edellytti myös uuden vastapaineturpiinin hankkimista, siihen kuuluvine generaattoreineen ja muuntajineen. Laitoksen käyttämä kivihili varastoitui Mäntänlahden täytemaalle³⁹, jotta kivihilikenttä saatiin lähelle polttolaitosta. Kiinteät polttoaineet, kivihili sekä puu ja turve, siirrettiin kattilahuoneen polttoainesiiiloihin hihnakuljettimilla. Polttoöljy varastoitui aluksi rautatievaunuissa tehdasalueella.

Haihduttamolta tuleva 55 % jäteliemi pumpattiin säiliöihin, joista se painettiin kattilan jäteliemitulipesiin. Kaikki laitoksen tarvitsemat pumput valmistettiin Mäntässä omalla konepajalla.⁴⁰ Vuonna 1974 laitosta laajennettiin asentamalla neljäs kattila. Myös tämän laajennuksen suunnitteli Heimo Kautonen.

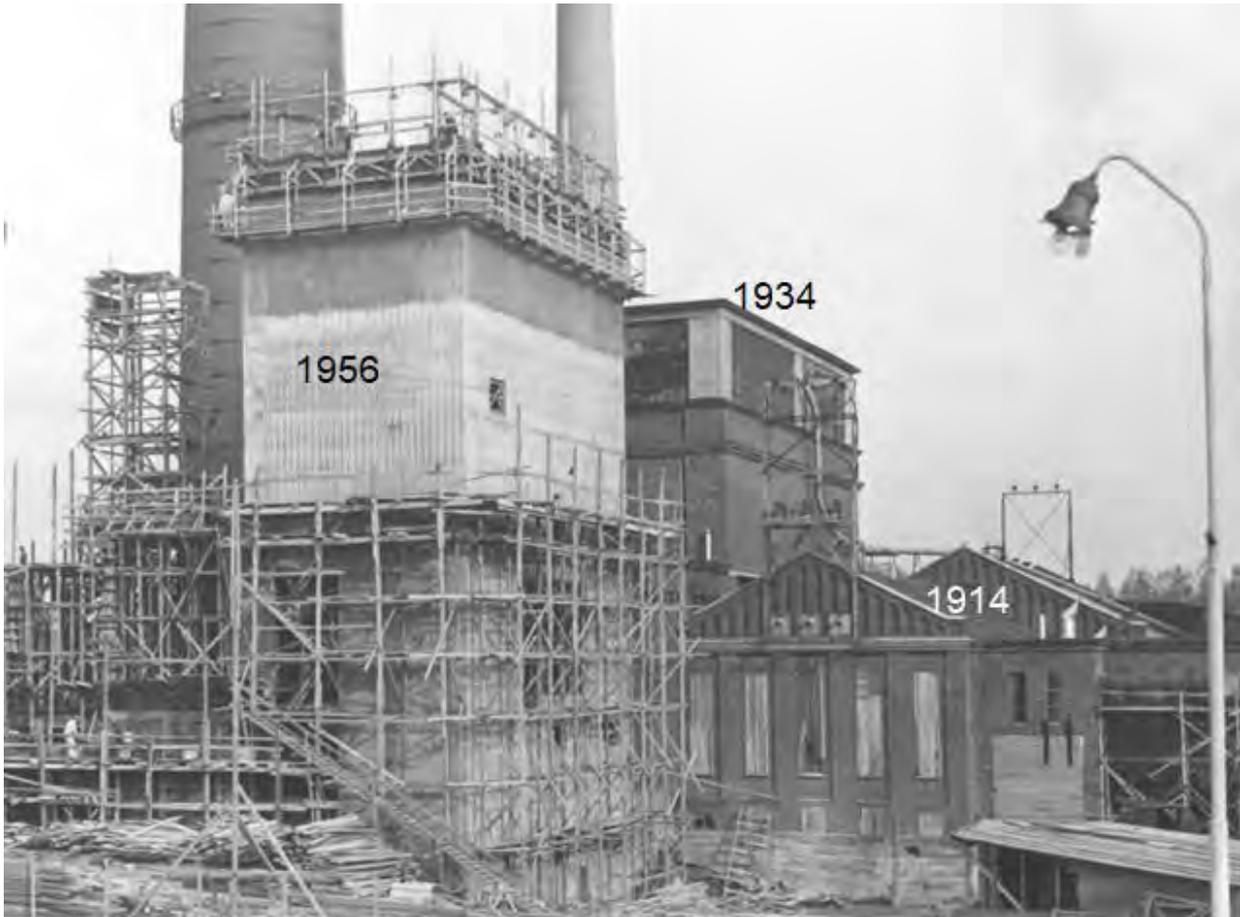

1950-luvun valvomo on säilynyt mutta ei enää käytössä. Marraskuu 2021.

³⁸ Haihduttamo oli valmistunut v. 1956. Laitoksessa haihdutettiin sellun keiton jäteliemi voimalaitokselle sopivaksi polttoaineeksi. Rakennus purettiin selluloosatehtaan lopetettua toimintansa.

³⁹ Täytemaata saatiin kuorimon rakentamisen yhteydessä maaleikkauksen murskeesta sellutehtaan itäpuolella.

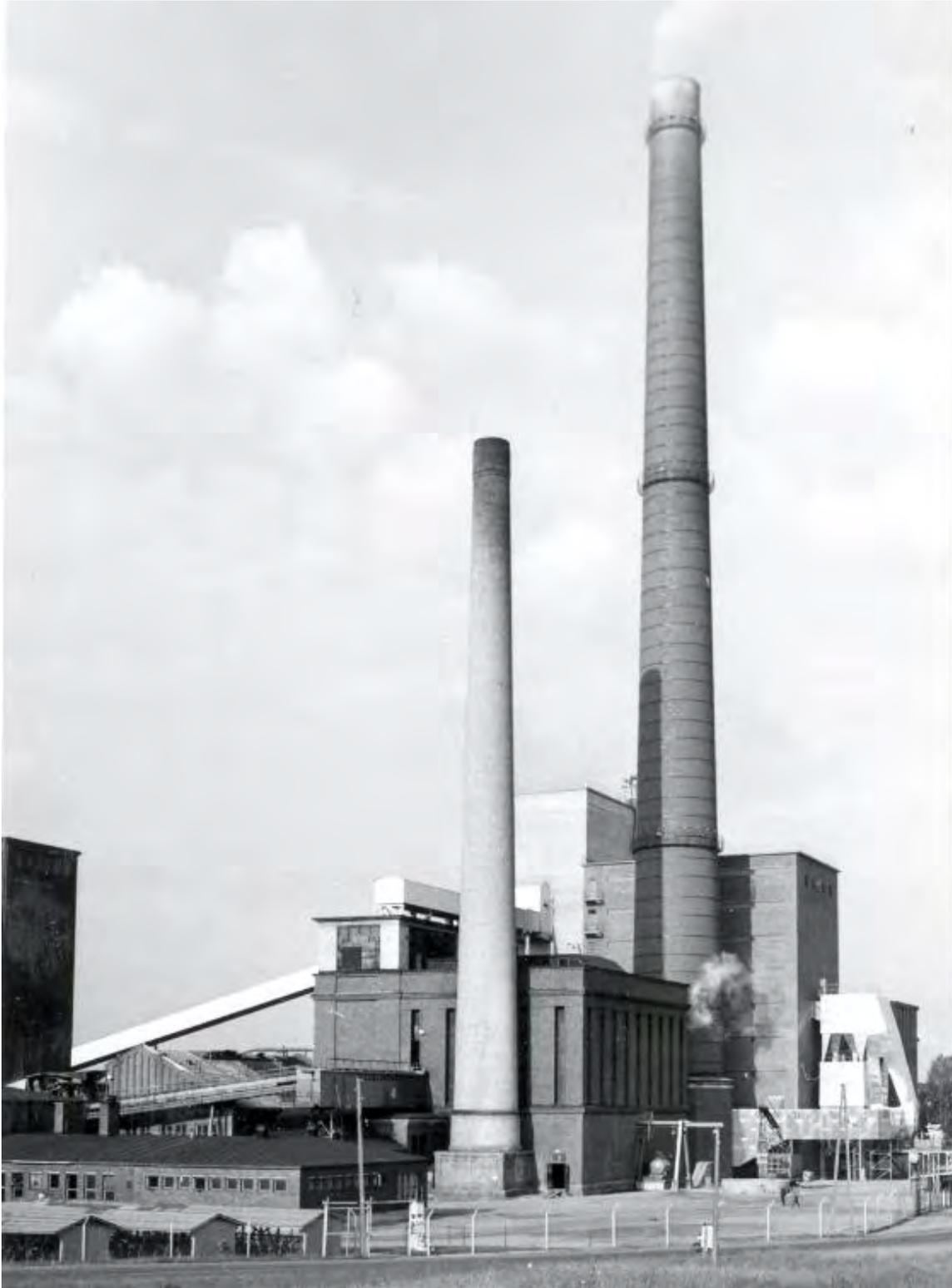
⁴⁰ Tehdas ja Me 2/1958

Höyryvoimalaitoksia kolmelta vuosikymmeneltä. Oikealla vanhan Thomén laitoksen seinät, takana Palmqvistin laitos, etualalla rakenteilla Kautosen laitos 1956. Kuvattu lännestä tehdasalueelta. [3703GAS]

Arkkitehti Heimo Kautonen oli Serlachiuksen 1950-luvun rakennusten arkkitehti. Vasemmalla läntinen julkisivu tehdasalueelle, oikealla julkisivu pohjoiseen Tehtaankadulle. [3834GAS] [3884GAS]

Voimalaitoksen polttoainekuljettimet sijoitettiin rakennuksen eteläpuolelle missä varastokasat sijaitsivat. Tehtaankadun puoleinen julkisivu säilyi arkkitehtuuriltaan yhtenäisenä. Tilanne muuttui vuosikymmenien kuluessa kun prosessit muuttuivat ja tehdaskannas kävi yhä ahtaammaksi. Pikkupiippu kaadettiin 1973. Kuva vuodelta 1959. [5031GAS]

Voimalaitos kuvattuna lännestä tehdaspihalta v. 1963 ja marraskuussa 2021. Harmaa osa on v. 1974 laajennus. Lisäksi etualalla ovat valkaisimon ja koskitalon rakennukset. Oikealla valkaisimon massasäiliöt. [6755GAS]

Teollisuusarkkitehtuuria veden äärellä

Höyryvoimalaitoksen laajennus v. 1974 on korkea harmaa osa valkaisimon vasemmalla puolella. Höyryvoimalaitos piippuineen yhdessä valkaisimon kanssa on Mäntän näkyvin maamerkki. cc by-SA 3.0

TAKOn höyryvoimalaitos ja Mäntän laitos 1960-luvulla. Molemmissa on rinnakkain Palmqvistin ja Kautosen suunnittelemat rakennukset.

Mäntän Energia Oy:n voimalaitos marraskuu 2021. Voimalaitoksen rakennukset jäävät keittämön ja valkaisimon väliin. Etualalla harmaa kattila K5 (v.2017) ja K4 ovat nykyisin ainoat käytössä olevat kattilat. 1930-luvun laitoksen kattilahuoneessa on nykyisin savukaasupesuri. 1950-luvun laitoksen turbiinisalissa on AEG:n turbiini edelleen käytössä. Harmaat laitteistot rakennusten edustalla ovat suodattimia, joista vanhempi (vasemmalla) jäi pois käytöstä 2017. Kuvattu koillisesta Pekilon pihalta.

1950-luvun laitoksen turbiinisali tehdaspihalla, länsipuoli. Turbiinisali marraskuussa 2021.

Vasemmalla v.1974 laajennus ja sen vieressä 1950-luvun voimalaitoksen toimistosiiپی. Kuvattu tehdaspihalta laitoksen eteläpuolelta 2021.

Höyryvoimalaitoksen polttoainevarastot sijaitsevat keittämön ja sprittehtaan välisellä alueella.

4.4. Valkaisimo

Yhdysvalloissa kehitettiin 1930-luvun alussa klooriin perustuva sellun valkaisu menetelmä. Ensimmäisenä Euroopassa menetelmä otettiin käyttöön Jämsänkosken sellutehtaalla 1934. Pian se yleistyi myös muissa suomalaisissa sellutehtaissa, sillä vaalealla massalla oli kysyntää. Mäntän paperitehtaalla oli ollut muutama valkaisu hollanteri pienten massaerien valkaisua varten. Sellutehtaan laajentamisen yhteydessä 1930-luvun puolivälissä päätettiin valkaisulaitoksen rakentamisesta.

Rakentaminen aloitettiin 1937. Rakennuksen suunnitteli arkkitehti Jarl Eklund, joka toimi 1930-luvulla myös Honkahovin ja Joenniemen rakennusten suunnittelijana. Vuorineuvos Gösta Serlachius vaikutti myös itse valkaisulaitoksen arkkitehtuuriin; hän lähetti 1937 Andreas Diesenielle Skogen -lehdessä olleen kuvan ”miellyttävästä” tehdasrakennuksesta.⁴¹

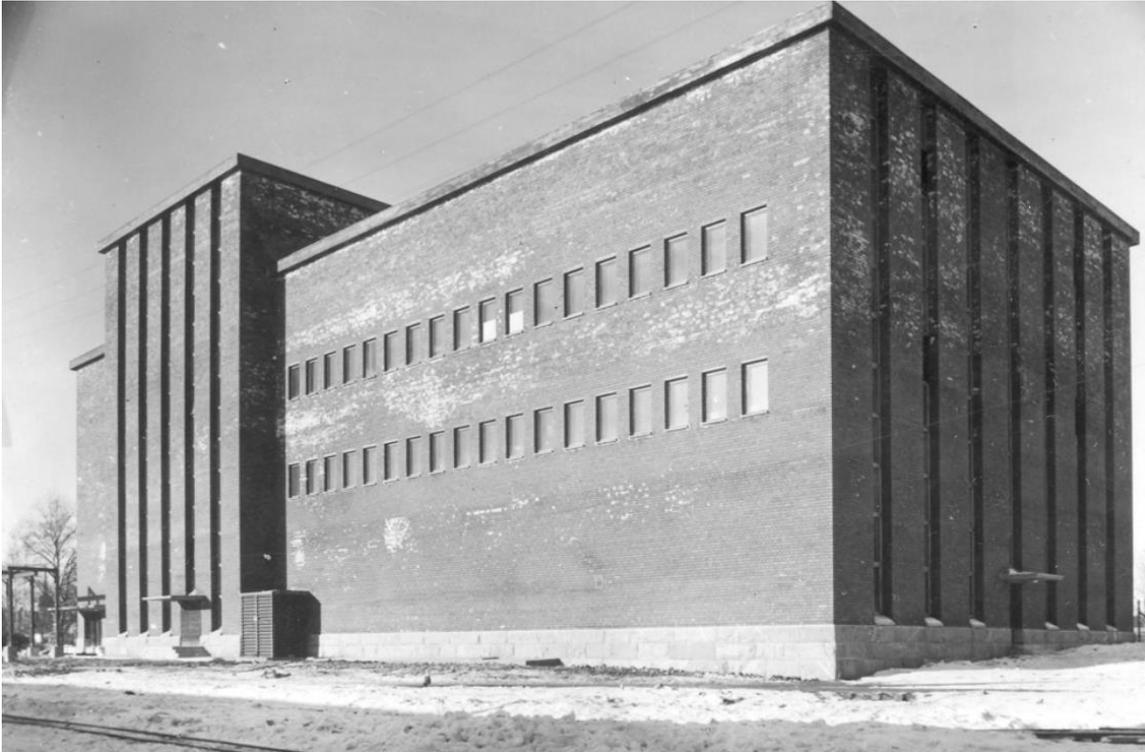
Sellun valkaisu aloitettiin 1938, jonka jälkeen noin puolet Mäntän

sellusta valkaistiin. Mäntän linna jouduttiin valkaisimon takia purkamaan pois, koska tehdas rakennettiin aivan sen viereen. Valkaisimon laajennuksen vuodelta 1965 suunnitteli arkkitehti Heimo Kautonen.

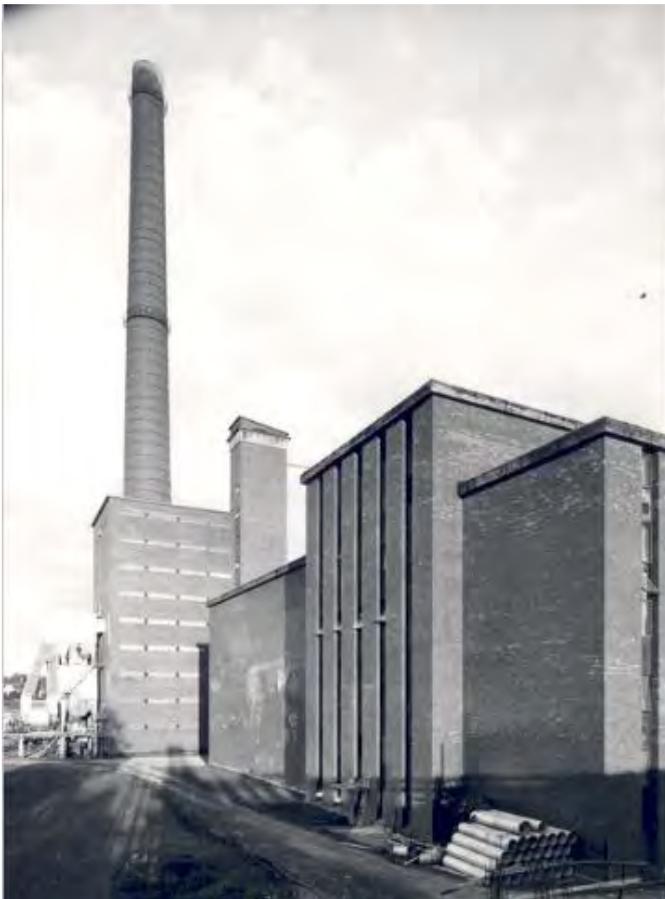

Höyryvoimalaitos, valkaisimo ja Mäntän linnan itäpäätyä (oikeassa reunassa). Kuvattu Tehtaankadulta.

⁴¹ Kuva rakennuksesta Hedman 1995:79. Jarl Eklund suunnitteli 1930-luvulla tehdasalueelle valkaisimon lisäksi happosaston laajennuksen.

Valkaisimon eteläinen julkisivu tehdasalueelle v. 1938. Tehdasarkkitehtuuri on yhä pelkistetympää.
[1901GAS]

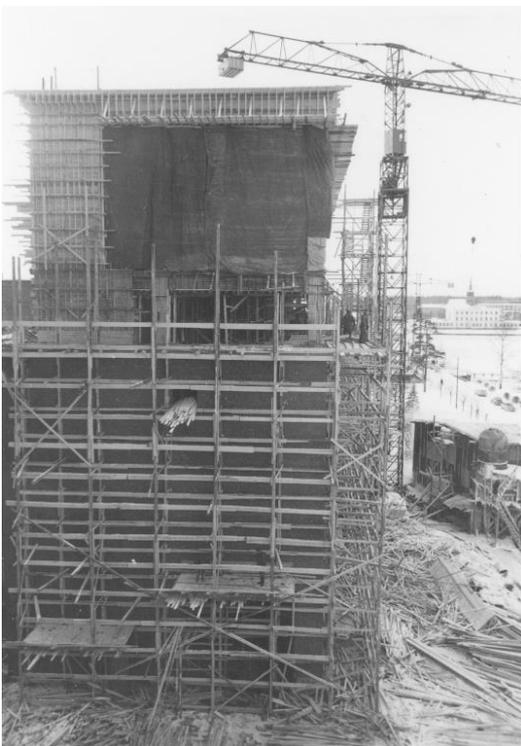

Höyryvoimalaitoksen laajennus on valmistunut (takana) ja valkaisu vielä alkuperäisessä muodossa.

Heimo Kautonen suunnitteli molempien 1930-luvun rakennusten laajennukset ja loi Tehtaankadulle uuden "katunäkymän". Rakennusten mittakaava kasvoi, ne tulivat lähemmäs tielinjaa, mutta rakennusmateriaali säilyi punatiilenä.
[5600GAS]

Valkaisimon laajennus v. 1965 sakean massan säiliöt. Vanhalle puolelle sijoitettiin selluloosatehtaan varastointi- ja lajittelutilat sekä valkaisukemikaalien valmistus. Kuvattu tehdasalueen puolelta. [6901GAS]

Valkaisimon laajennus rakenteilla v. 1965 Kuvattu kaakosta, taustalla Koskelanlampi. [6890GAS][6889GAS]

Saveamassatornit valkaisimon eteläseinustalla 1965.[7152GAS] ja marraskuussa 2021. Kuvattu lännestä.

Valkaisimon sijainti tehdasalueella. Ilmakuva MML 2021.

Laajennus valmistui 1965. Kautonen jatkoi vertikaalista julkisivun jäsentelyä myös uudisosassa, joka on yksi tehdasalueen näkyvimpiä rakennuksia Mäntän keskustan suuntaan. Kuva 1970-luvulta. [02309KEL]

Kolossaalinen julkisivu Tehtaankadulle marraskuussa 2021.

Mäntän tehtaat kuvattuna luoteesta. cc by-sa 3.0

Länsisivu tehdaspihalle päin. Oikealla valkoisimon itäpääty höryvoimalaitokselle päin.

Sisäkuva korkeasta osasta (1965 laajennus) Tehtaankadun puolelta. Rakennus on tyhjiin /varastona marraskuussa 2021.

Vanhan ja uuden osan liittymäkohta. Oikealla pätkä vanhaa ulkoseinää ja perustusta.

4.5. Koskitalo

Kemiallisesti puhdistettu prosessivesi mahdollisti entistä vaaleampien ja korkealaatuisempien paperilaatujen valmistamisen. Arkkitehti Heimo Kautosen suunnittelema toimisto- ja vedenpuhdistusrakennus valmistui 1962. Vedenpuhdistuslaitoksen ja pumppuaseman tekniikan suunnitteli G.W. Berg & Co. Helsingistä. Rakennusta korotettiin 1965 ja uusi kerros sisälsi lähinnä konttoritiloja.

Koskitalo rakennettiin kosken itäpuolelle vastapäätä vanhaa Koskitaloa. Oikealla sisäkuva alimman kerroksen vedenpuhdistamosta v. 1962. [5727GAS]

Vedenpuhdistuslaitos eli Koskitalo ennen korotusta 1963. Vuosikymmenen alussa kosken länsipuoliset Tehtaankadun rakennukset olivat matalia ja katunäkymä avara. [6757GAS]

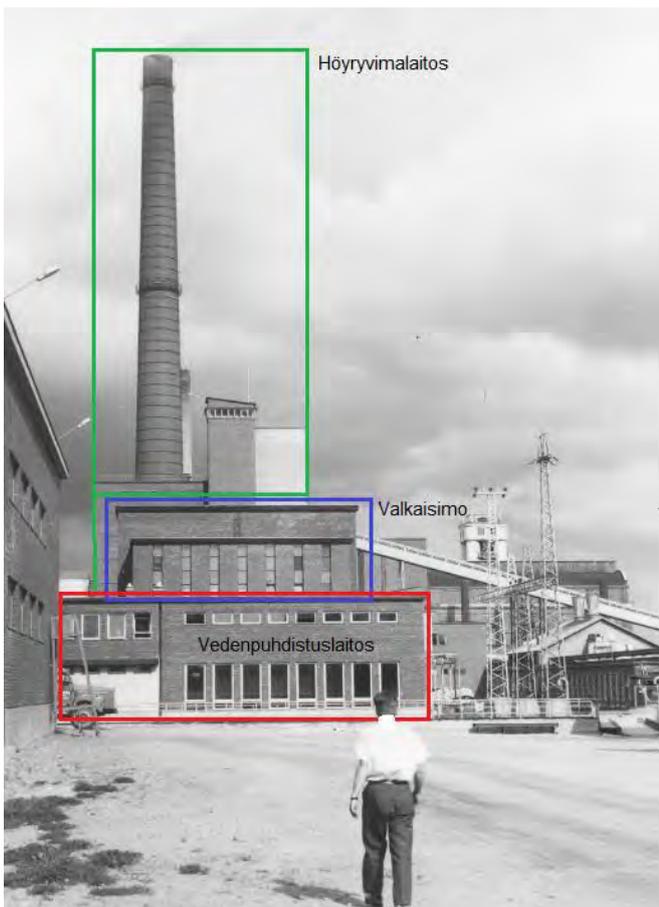
Atrium talon julkisivut ovat pelkistettyjä. Porrashuone sijaitsee rakennuksen koillisnurkassa. Pääsisäänkäynti on rakennuksen itäisivulla. [00_585AIP]

Koskitalo korotettuna v. 1984. Rakennuksen kulmia on korostettu sijoittamalla niihin suuremmat ikkunat. Tehtaankadulta kuvattuna. [11937KEL]

Heimo Kautonen suunnitteli Koskitalon atrium –taloksi.

Vedenpuhdistuslaitos/Koskitalo, valkaisuimo ja höryvoimalaitos nähtynä idästä tehdaspihalta. Oikealla v. 1990 Tehtaankadulta. [09539KEL]

Tehtaankatua länteen Koskitalon kohdalla v. 1972. [09845KEL]

Koskitalo kaakosta tehdaspihalta kuvattuna marraskuussa 2021.

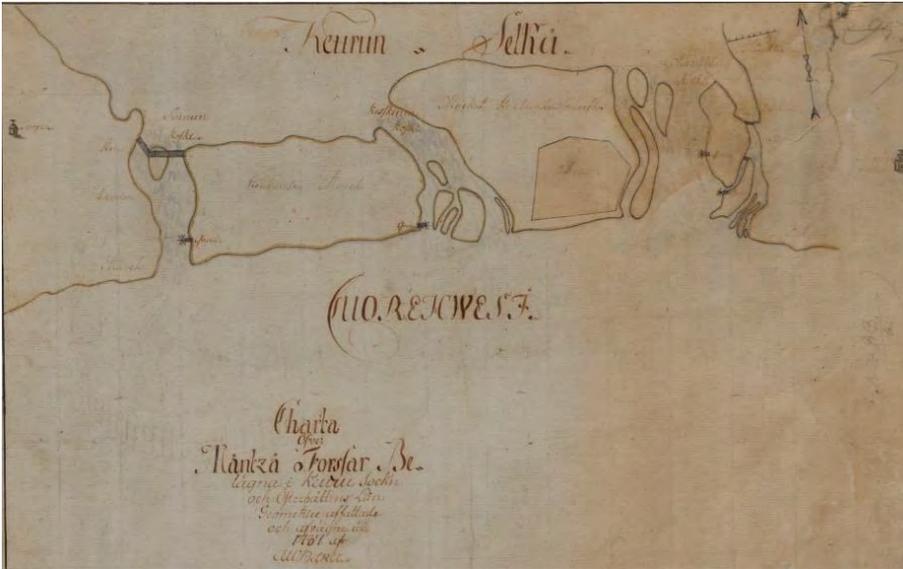
Koskiportti Koskitalon ja valkaisimon välissä marraskuussa 2021.

Eteläinen julkisivu tehdaspihalle 2021.

5. Kosken alueen varhaisvaiheet

Mäntänkoski oli kolmehaarainen 1800-luvun alkuun saakka. Lähiseudun talolliset olivat jo 1700-luvulta lähtien perustaneet kosken rannoille myllyjä, joita enimmillään oli viisi. Ensimmäisen kerran koskea muokattiin 1820-luvulla, jolloin sen vähävetiset sivu-uomat kuivuivat. 1800-luvun puolivälissä kosken itärannalle rakennettiin saha. Kosken putouskorkeus oli 1900-luvun alussa 5,5–6,2 metriä ja keskivirtaama 16-37m³ sekunnissa.¹

Mäntänkosken länsipuolella ollut Koskelan talo sai myllynrakentamisluvan 1836. Lietun, Kiesilän ja Koskelan myllyt rakennettiin kosken länsirannalle. Keskiuoman alavirrassa kallioluodot jakoivat virran kahteen haaraan. Luotojen itäreunalle rakennettiin Mäntän talon mylly ja Pättiniemen mylly sitä vastapäätä. Länsihaaraan varattiin ns. kuninkaanväylä.² Mäntän kosket 1787. [Web 01_03:001]

Isojako Mäntän jakokunnassa 1789, jako vahvistettu 1804. [Web 01_02:001]

¹ Vähän veden ja korkean veden vaihtelu. Mönkkönen 1992:15

² Mönkkönen 1992:17

1800-luvun puolivälistä lähtien talolliset alkoivat myydä myllypaikkojaan ja vesioikeuksiaan. Ensimmäinen teollisuusmies Mäntänkoskella oli Parkkuunkosken sahanomistaja A. Palmfelt. Itäisen rannan myllypaikat vuokrasi Gustaf Hobin saha- ja myllylaitosta varten. Monien kauppojen ja järjestelyjen kautta myllyjen siirto teollisuuden käyttöön kävi Mäntänkoskella nopeasti. Myllypaikoista ja –oikeuksista syntyi myös pitkäjäisiä riitoja.

Mäntänkoski 1853. [Web 01_03:004]

Sahalaitos äärimmäisenä itärannalla, sitä vastapäätä Mäntän talon mylly.

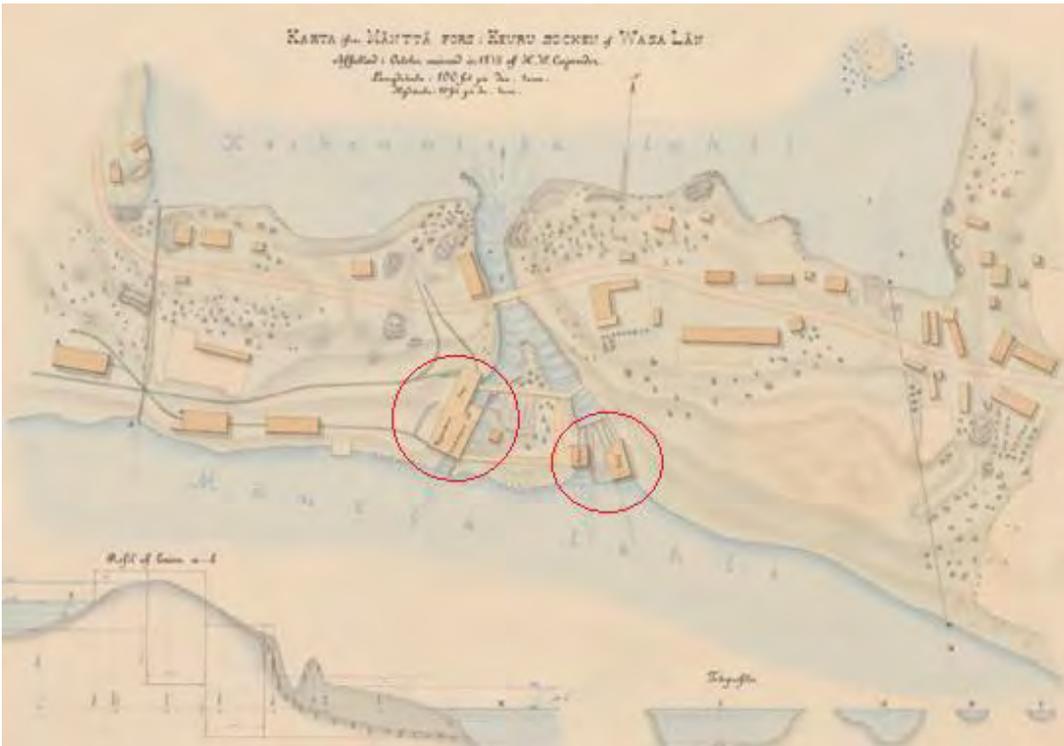
Länsirannalla Serlachiuksen puuhiomo, sitä vastapäätä Koskelan talon mylly. Mäntänkoski 1870.

[Web 01_03:006]

Mäntänkoskeen perustettiin sahalaitos 1863 ja sahan lautoja kuljetettiin proomuilla Vilppulankosken alapuolelta Tampereelle. Sahan toiminta oli pienimuotoista, ja G.A. Serlachius osti sahan vuokraoikeuksineen 1889. Tästä eteenpäin Serlachius oli Mäntänkosken ainoa teollisuusyrittäjä.³ Sahan toiminnasta jäi rakennuksia kannaksen alueelle, muun muassa pitkä Sahapytinki toimi monta vuosikymmentä Serlachiuksen tehtaan toimisto- ja asuinrakennuksena.

G.A. Serlachius oli ostellut vuokraoikeuksia koskeen ja myllypaikkoihin ja rakennuttanut ensimmäisen puuhiomonsa kosken länsirannalle 1869. Hirrestä tehdyt tuotantolaitokset korvautuivat jo 1800-luvun lopulla tiilestä rakennetuilla tehtailla, sillä puuhiomo sekä ensimmäinen paperitehdas tuhoutuivat tulipalossa 1890.

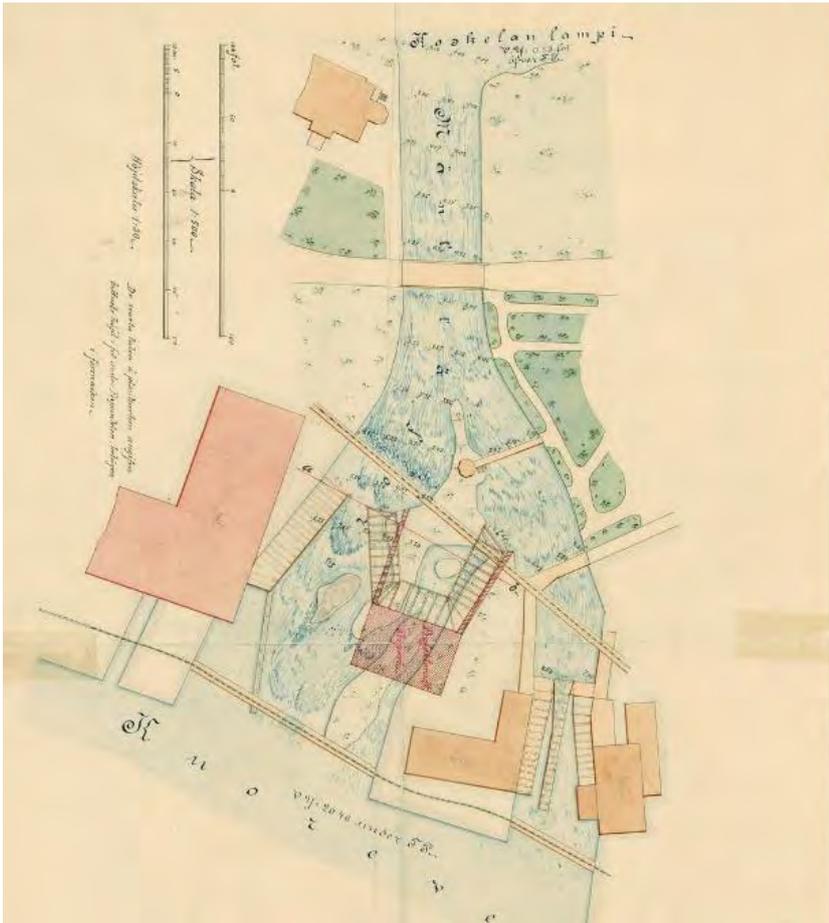
³Mönkkönen 1992:21

Kosken alue 1875. Länsihaarassa on Serlachiuksen hiomo-paperitehdas-saha kompleksi ja itähaarassa Mäntän Saha-Yhtiön saha ja Mäntän talon mylly. Kannaksen länsipuolella on hiokkeen kuivaushuoneita, talli, paja ym. talousrakennuksia. Itäpuolella on Sahapytinki ja Myllytupa, josta tuli G.A. Serlachiuksen asuinrakennus sekä työväen asuinrakennuksia piharakennuksineen. [Web 01_03:008]

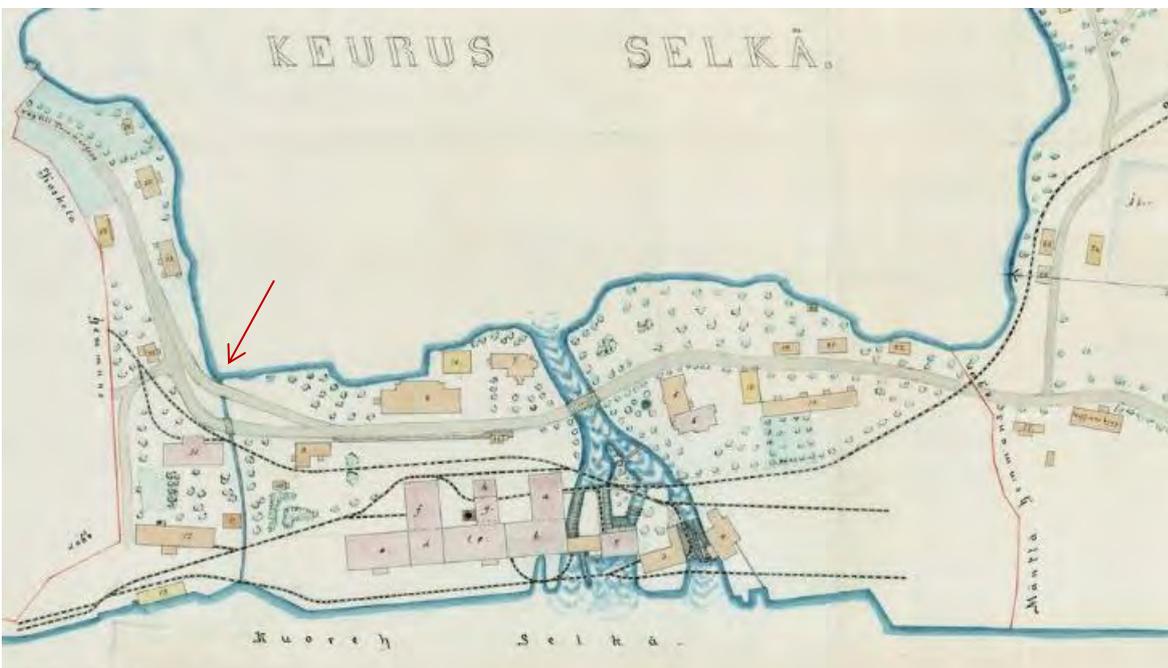

Serlachiuksen puuhiomon alue 1872. [Web 01_04:001]

Osa kartasta v. 1890. Mäntänkoski ja tehdasalue. Kosken yläjuoksun länsirannalle on valmistunut Koskitalo puistoineen. Sillan eteläpuolella on toinen puutarha-alue (liittyen Myllytupaan joka ei näy).

Kartassa länsirannalla on tiilinen uusi paperitehdas, keskellä hiomo (joka valmistui 1889) oikealla saha ja mylly. [Web 01_04:002]

Tehdaskannas 1897. Paperitehdas on laajentunut ja rakennuksia tullut lisää. Oikealla ja vasemmalla Mäntän talon ja Koskelan talon tilarajat (punainen viiva). Vasemmalla uittoväylä (nuoli) Keuruun vesistöstä Kuoreveteen. [Web 01_04:004]

Vasemmalla tiilinen uusi hiomo ja vanha hiomo.
Alla vanha hiomo ja kosken itäinen haara v. 1916.
[3507GAS]

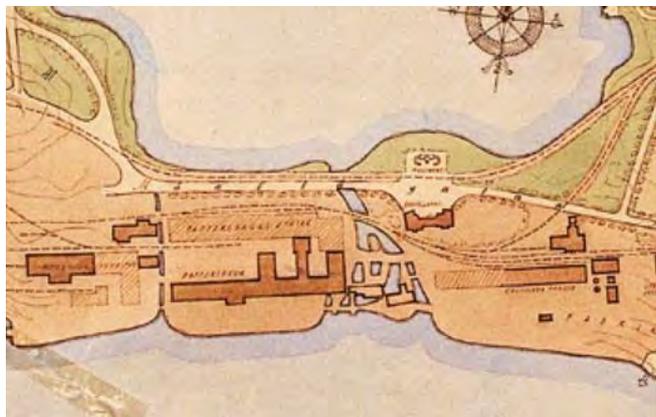
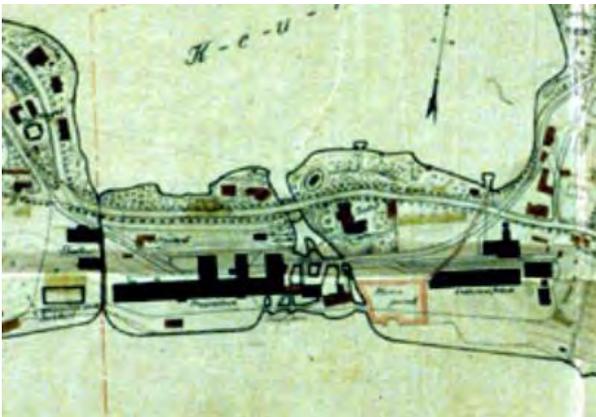
Suomi. Finland.

Keuru Mäntänkoski

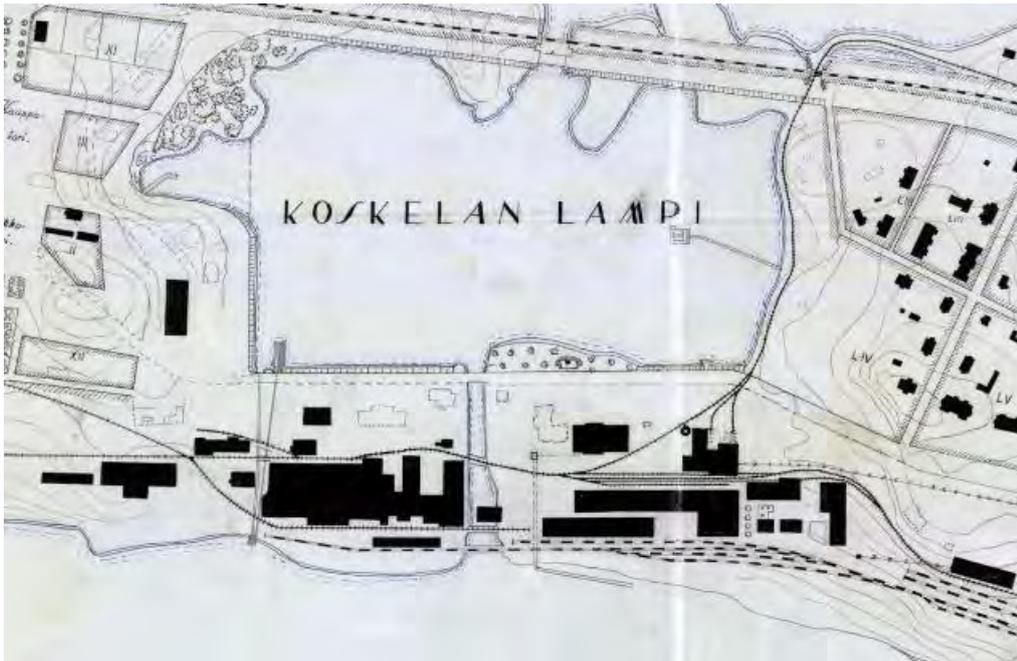
Postikortti Mäntänkoskesta 1900-luvun alusta. Kosken keskellä olevaan saareen johti itärannalta pieni silta.[07287KEL]

Koski kuvattuna koillisesta ennen voimalaitoksen rakentamista 1928. Etualalla maantiesilta ja taustalla silta, joka johti Linnan puistosta kosken saareen. [04467KEL]

Kosken alue n. 1914 ja 1928. Osasuurennos kartoista. Maantie on linjattu pohjoisemmaksi ja ylittää kosken aivan koskenniskalla. Muutokset toteutettiin voimalaitoksen rakentamisen yhteydessä 1930-luvun alussa. [Web 01_13:001] ja [Web 01_13:002]

Osa Mäntän asemakartasta noin vuodelta 1935. Koski on muutettu suoraksi voimakanaavaksi vesivoimalaitokselle. Maantie on linjattu suoraan tehdasalueen pohjoispuolitse.

Kosken vanha länsiuoma toimi edelleen uittoväylänä 1930-luvulla. ”Puiden lauttaaminen Keuruunselästä Kuoreveteen toimitetaan toistaiseksi länsipuolelle Mäntänkoskea tehtyä uittoränniä myöten, joka on koskessa olevien vesilaitosten omistajan kunnossapidettävä ja yhden pennin maksun jokaiselta tukilta, yhdestä pennistä kuutiometriltä hiomopuuta ja puolesta pennistä kuutiometriltä polttopuuta tahi muuta kotitarvepuuta luovutettava yleisön käytettäväksi lauttaamista varten.”⁴ [6501GAS]

⁴ Hämeen läänin maaherran päätös 10.10.1934. Senaatin päätös 20.6.1901 13§

5.1. Vesivoimalaitos

Mäntänkosken vesivoima oli valjastettu likimain kokonaan jo 1800-luvulla. Vuonna 1921 koskessa oli 10 turbiinia, jotka tuottivat yhteensä enimmillään 1525 hevosvoimaa. Vuosittainen vaihtelu oli kuitenkin hyvin suurta ja keskiarvona pidettiin 800 hevosvoimaa. Pääosa tehtaiden tarvitsemasta energiasta tuotettiin höyryvoimalla.

Vuonna 1930 Serlachius yhtiö hankki viimeisetkin yksityisten koskiosuudet ja seuraavana vuonna aloitettiin voimalaitoksen rakennustyöt purkamalla vanha tiilinen puuhiomo. Voimalaitosrakennuksen suunnitteli W.G. Palmqvist.

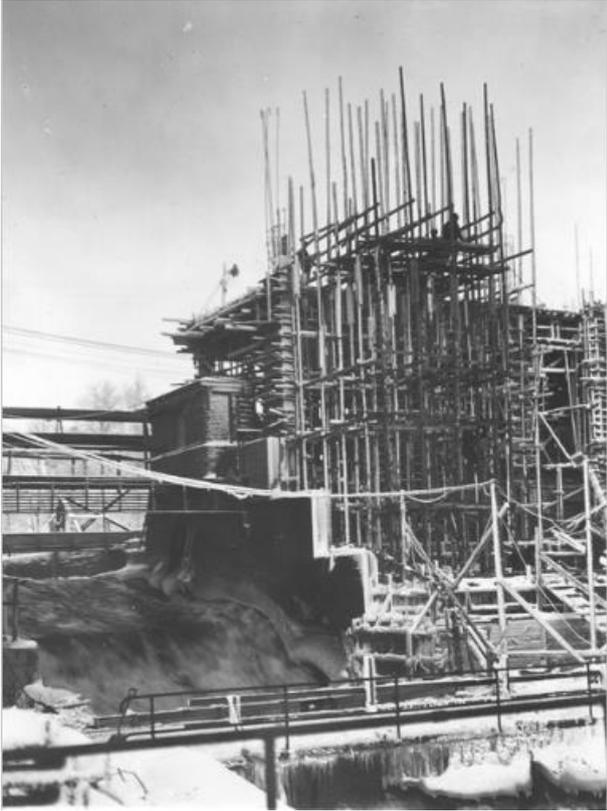

Koskenniska ennen voimalaitostyömaan alkamista v. 1931
Kannaksen maaperä on kallioista. Oikealla vanha Koskitalo [6333GAS]

Alla.

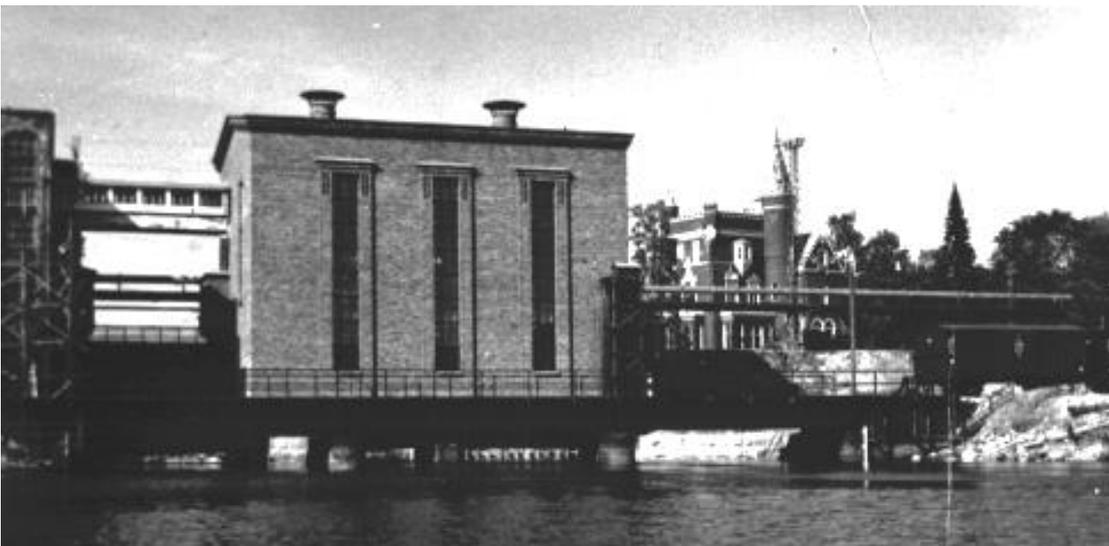
Voimalaitostyömaa v. 1931.
Kosken itäinen haara tukittiin ja läntinen haara syvennettiin ja kavennettiin voimakanavaksi. [6524GAS]

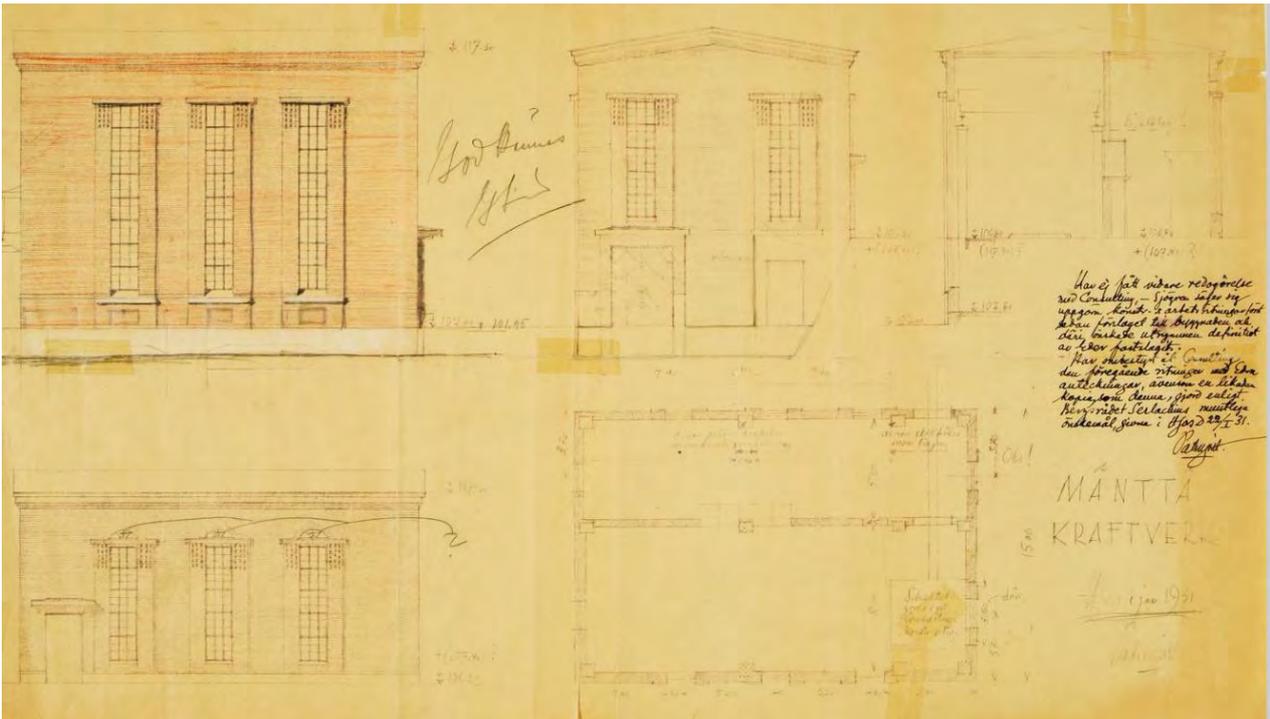
Voimalaitos rakenteilla 1932 kuvattu lounaasta. [6523GAS] Oikealla voimalaitoksen alakanava ja paperitehtaan itäpäätä. [6349GAS]

Voimalaitos valmistui 1933 ja vanhasta koskiuomasta ei ollut enää mitään jäljellä. Vesi ohjattiin suoraan voimakanaavaa pitkin laitoksen turbiineihin. Ohjuoketusluukku on rakennuksen länsipuolella. Mäntänkoski ei ollut suuri voimanantaja; valmistuessaan voimalaitos oli Suomen 24. suurin. Vuosikymmenen lopulla vesivoimalla tuotettiin vain 14 prosenttia voimaosaston tuottamasta energiasta. Suurin merkitys oli vastapainehöyryturpiinilla, joka kehitti 41 % tehtaiden tarvitsemasta energiasta. Sota-aikana vesivoiman osuus kasvoi hetkellisesti 80 prosenttiin.⁵

Vesivoimalaitos v. 1936 etelästä kuvattuna (alaveden puoli). [07951KEL]

⁵ Mönkkönen 1992:184

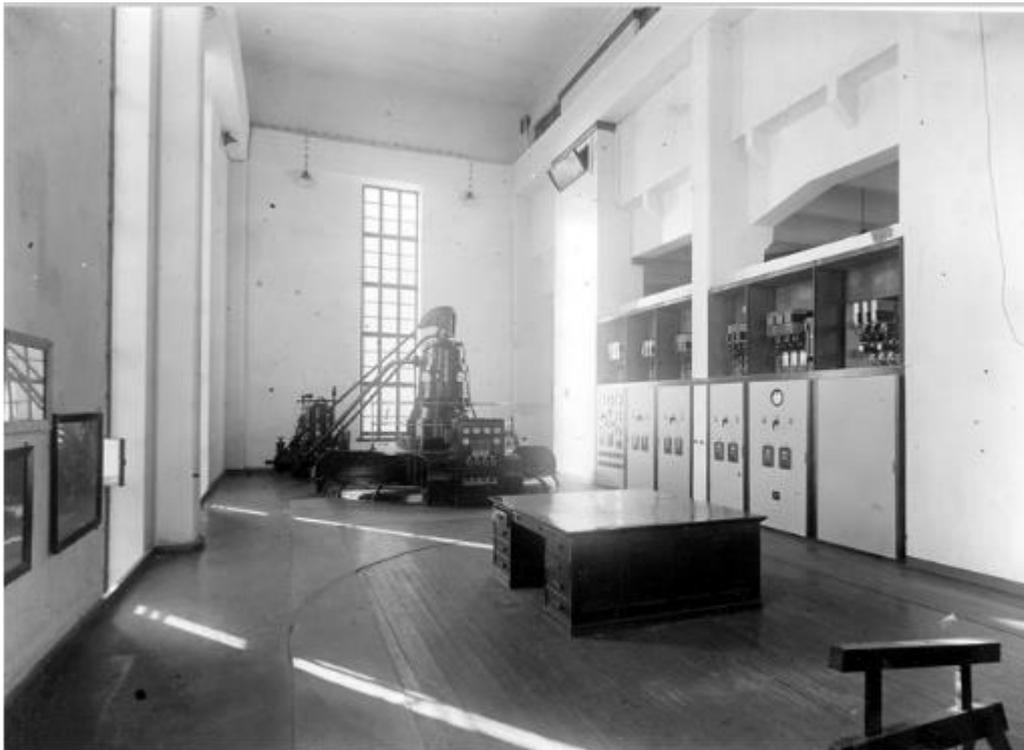
W.G. Palmqvistin suunnitelma Mäntän vesivoimalaitokseksi vuodelta 1931. Rakennuksessa voi nähdä yhteneväisyyksiä Palmqvistin höyryvoimalaitokseen mutta verrattuna Jarl Eklundin valkaisuun, on vesivoimalaitos edelleen kiinni aikaisempien vuosikymmenten muotokielessä. [M1:00146]

Mäntän vesivoimalaitos v. 1934 kuvattu lounaasta. [6505GAS]

Mäntän vesivoimalaitos v. 1934 kuvattu koillisesta. [6504GAS]

Voimalaitoksen konesali v. 1943. [5267GAS]

Eteläinen julkisivu marraskuu 2021.

Pohjoinen julkisivu marraskuu 2021.

Paperitehtaan itäpääty ja voimalaitos. Kuvattu eteläpuolelta.

Länsiseinä ja yhdysilta.

Ohjuksutusluukku ja paperitehtaan seinä.

Voimalaitoksen länsiseinä.

Rautatiesilta voimalaitoksen eteläpuolella. Näkymä itään 2021.

Ylävesikanava voimalaitoksen pohjoispuolella.

Voimalaitoksen alkuperäisiä ovia.

6. Tehdasalueen länsipuoli

6.1. Paperitehdas

Serlachuksen ensimmäinen paperitehdas aloitti toimintansa kosken länsirannalla 1881. Tämä puurakenteinen paperitehdas tuhoutui tulipalossa 1890. Palon jälkeen alettiin rakentaa uutta tehdasta.

Taiteilija Emil Wikströmin piirros Mäntän tehtaista 1883. Vasemmalla 1881 valmistunut paperitehdas, oikealla puuhiomo. Rakennukset edustavat perinteistä puurakentamista. [5784GAS]

Uusi paloturvallinen tiili- ja rautabetonirakenteinen paperitehdas käynnistyi 1893. Kolmen paperikoneen voimanlähteenä oli kaksi 50 hevosvoimaista höyrykonetta. Höyryä tarvittiin myös paperin valmistusprosessissa ja paperitehtaalla oli oma höyryvoimalaitos. Raaka-aine, puuhioke, tuli Vilppulan ja Mäntän hiomoista. Tehtaassa valmistettiin kääre-, pingoitus-, ja pussipaperia.¹ Vuonna 1905 paperitehtaan länsipäätä pidennettiin 20 metrin pituisella lisärakennuksella.

Kauppaneuvos G.A. Serlachius paperitehtaalla 1890-luvun taitteessa. [7802GAS] Oikealla hollanterisalisissa [7547GAS]

¹ Mönkkönen 1992:26

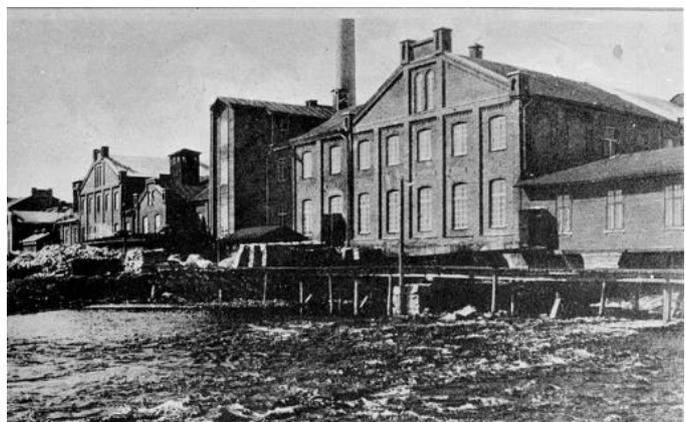

Paperitehdas Pättiniemestä kuvattuna v. 1910 [7412GAS]

Mäntän paperitehdas oli G.A. Serlachiuksen kuollessa vuonna 1901 hyvässä kunnossa ja sen tuotanto oli lähes 5000 tonnia vuodessa. Paperikoneet sähköistettiin eli irrotettiin mekaanisesta voimansiirrosta 1906-1907.² Paperitehdas toimi tässä laajuudessa lähes muuttumattoman vuoteen 1911. Uusi laajennus, jonka suunnitteli Valtet Thomé, tehtiin 1914 ja tehdas tuotti nyt kirjoitus-, kääre- ja painopaperia sekä tapettipaperia.

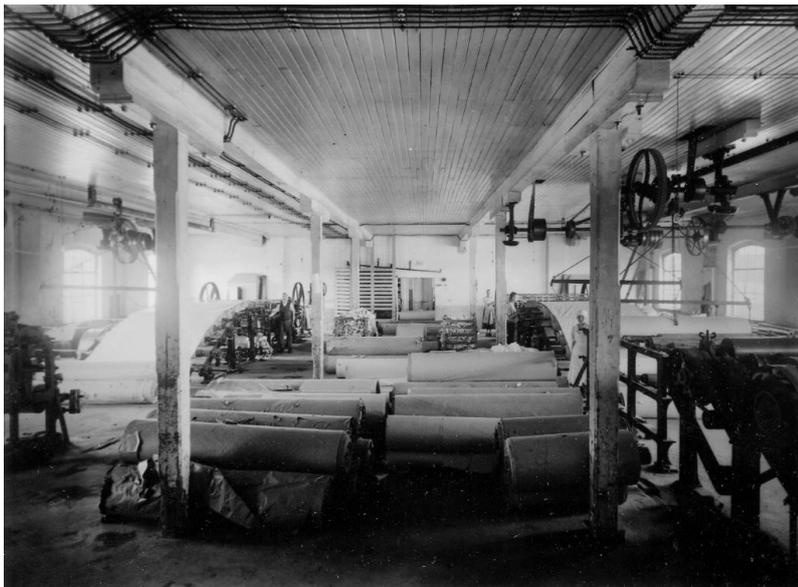
1920-luvun paperitehtaan tehdaspihaa. Kapearaiteisella hoidettiin tehtaan logistiikka. Taustalla paloaseman torni ja sellutehtaan höyryvoimalaitoksen piippu.[3295GAS]

Paperitehtaan voima-aseman mäntähöyrykone [7996GAS]. Tehtaan julkisivujen punatiiliarkkitehtuuri oli

² Tehdas ja Me 2/1959

vuosisadan alun teollisuusrakentamiselle tyypillistä. Vastaavaa löytyi niin konepaja- kuin tekstiiliteollisuudenkin tuotantorakennuksissa. [7391GAS]

Sisäkuva paperitehtaalta 1900-luvun alkupuolelta, rullakoneet. Salissa on puiset pilarit ja rakennuksen runkosyvyys on pieni. Katossa näkyvät mekaanisen voimansiirron akselit ja hihnat.[3308GAS]

Tehdasalueen länsipää Pättiniemestä kuvattuna v.1927. [21643KEL]

6.2. Paperitehtaan 1930-luku

1920-luvun lopulla ja 1930-luvun alussa tekninen kehitys eteni myös paperiteollisuudessa. Tuotantokustannukset ja hintataso alenivat. Mäntässä paperin tuotevalikoimaa uusittiin. PK I rakennettiin 1925 pergamiinikoneeksi ja neljä vuotta myöhemmin tilattiin uusi pergamiinikone Itävallasta. Vanhojakin koneita uusittiin ja korjattiin, jotta tuotantoa voitiin kasvattaa. Kaikkiaan kolme paperikonetta uusittiin 1930-luvun aikana ja tuotantoluvut nousivat vuosi vuodelta.³ 1920- ja 1930-lukujen tehdaslaajennukset suunnitteli arkkitehti W.G. Palmqvist.⁴

³ Mönkkönen 1992:180

⁴ Mönkkönen 1998:501 ja Björkman 2019/Palmqvistin työluettelo

PK V Sali rakenteilla v. 1928. Taustalla tehtaansauna ja konepaja. [6335GAS]

Paperitehtaan lippulaiva PK V uudessa konesalissa 1930-luvulla. [8084GAS]

PK V rakennus lännestä kuvattuna v. 1943. Paperikoneiden koko oli kasvanut huomattavasti vuosisadan alusta ja se näkyi konesalien koossa. Myös ulkoarkkitehtuuri yksinkertaistui tehdasrakennuksissa 1930-luvulla. [7009GAS]

6.3. Paperitehtaan 1950-luku

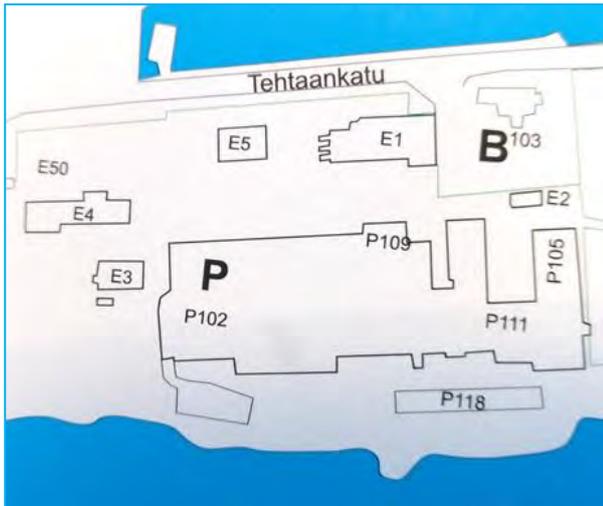
Sotien aikana tehtailla oli työvoimapula ja polttoainepula. Vienti kohdistui vain Saksaan ja Pohjoismaihin, mutta kotimaan sotatalous tilasi nenäliinoja, pyyheliinoja sekä sairaalasideksia. Sodan jälkeen tärkeimmäksi vientimaaksi muodostui Neuvostoliitto.⁵

Tehdasalueen länsipää 1950-luvun alussa. Tehdasalue on vielä väljä ja koostuu eri toimintojen

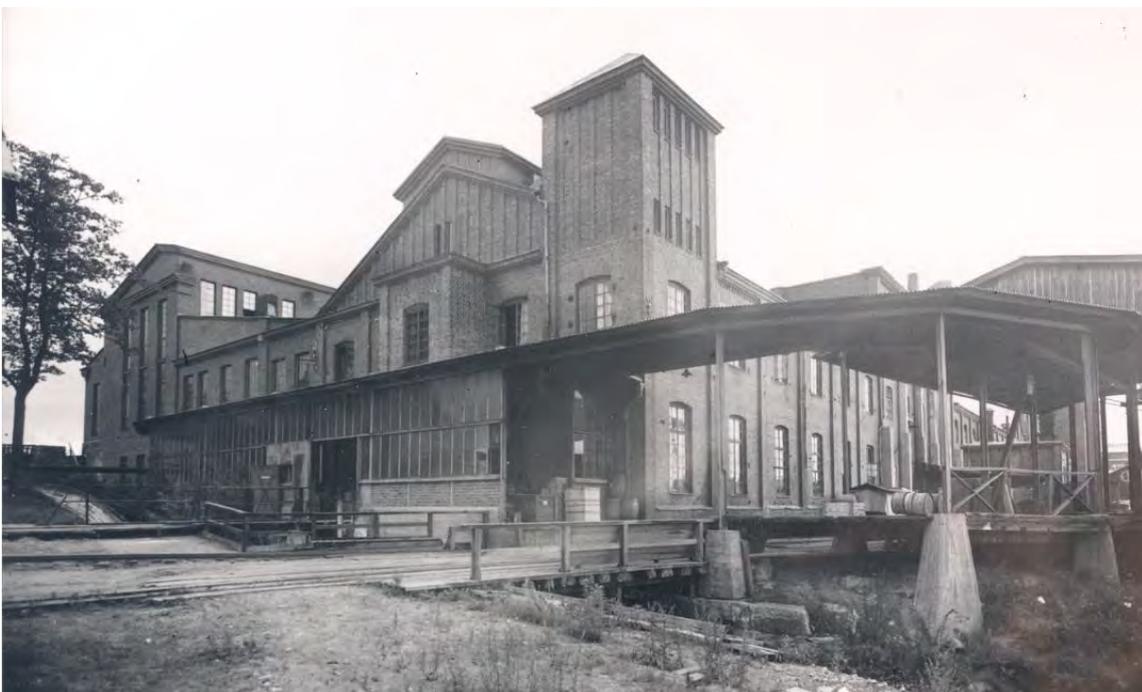
⁵ Mönkkönen 1992:181

rakennuksista: paloasema, autotalli, talli ym. Seuraavan 15 vuoden aikana vanha rakennuskanta purettiin suurien paperikonehallien tieltä. [Web 01_12:008]

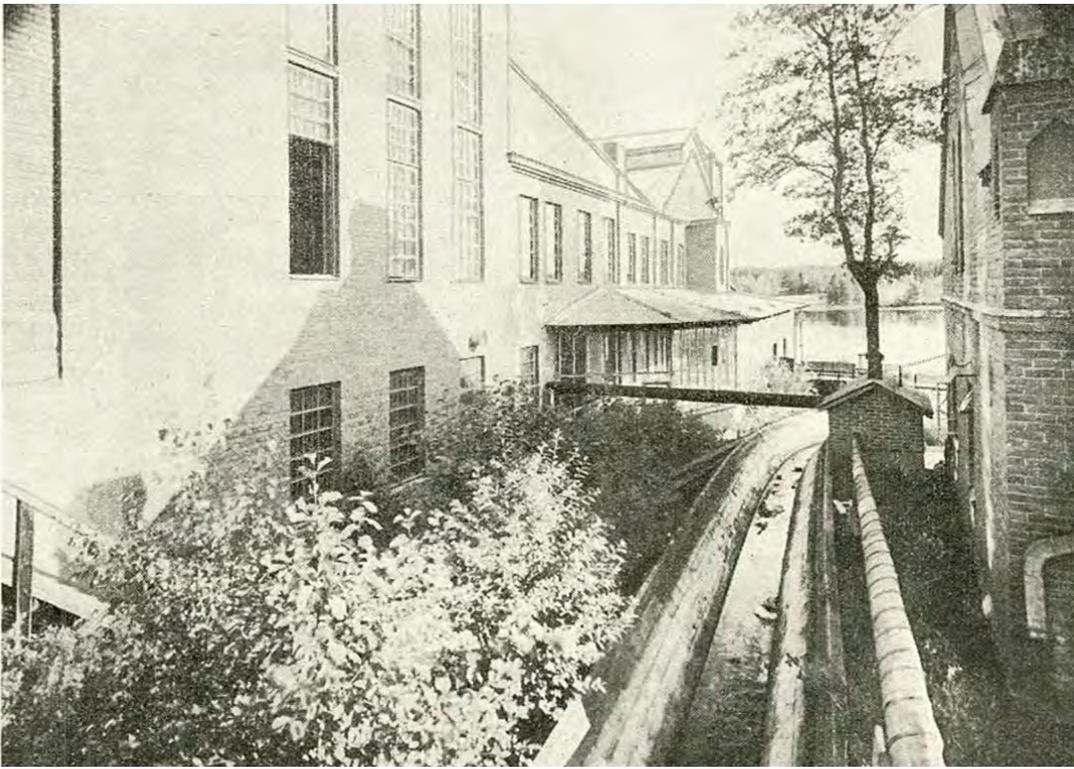
Osa piirroksesta Tehdasalue v. 1950
(Mönkkönen 1998:502) Paperitehdas .

P105 = lumppula ,
P111 = hollanteriosasto,
P109 = PK V,
P102 = jalostusosasto,
P118 = varasto,
E1 = hevostalli
E2 = paloasema
E3 = tehtaan sauna
E4 = keskusvarasto
E5 = autotalli

Paperitehtaan länsipää v. 1943. Rakennusten vaiheittain tehdyt muutokset näkyvät epäsymmetriana. W.G. Palmqvistin tehdasarkkitehtuuria laajimmillaan ennen tulevia muutoksia.⁶ [5278GAS]

⁶ Mönkkönen 1998:501

Paperitehtaan länsipuolella sijainnut tukkiränni eli ”kuivakoski” Tehdas ja Me 4/1944. Uittovelvoite päättyi 1966 ja uittoränni purettiin.⁷

Vuosina 1945 – 1950 uusia tiloja eli konttoreita, tehdassaleja ja varastoja rakennettiin 120 000 m³.

Paperitehtaalla suuria rakennustöitä oli uuden konesalin, lajittelusalin ja paperivaraston rakentaminen. Rakennusten ulkoarkkitehtuuri yhtenäistyi. Näistä suunnitelmista vastasi arkkitehti Heimo Kautonen, joka oli tullut Serlachius Oy:lle suunnittelijaksi 1940-luvulla, kun Gösta Serlachius kutsui hänet konsultiksi suunnittelemaan Mäntän yleiskaavaa. Tehdasalueella Kautosen ensimmäisiä töitä oli konepajan valimon suunnittelu.⁸

Lajitteluosasto rakenteilla v. 1950 [22497KEL ja 22498KEL]

Mäntän paperitehtaan tärkein tuote oli sodan jälkeen pakkausmateriaalina käytetty pergamiini⁹. Vuonna 1952 käynnistyi valkaisuamatonta pergamiinia valmistava kone PK 7. Vuosikymmenen lopulla konesaleja pidennettiin ja jalostusosastoa laajennettiin. Nämä työt kohdistuivat vielä pergamiinikoneisiin, mutta seuraavan vuosikymmenen alussa painopiste siirtyi kreppipaperiin.¹⁰ Pergamiinin lisäksi Mäntän

⁷ GAS Rakennusosaston vuosikertomus 1966

⁸ Mönkkönen 1992:172

⁹ kansankielessä voipaperi, sillä alun perin pergamiinia käytettiin muun muassa voin pakkaamiseen

¹⁰ Tehdas ja Me 3/1959

paperitehtaalla tuotettiin 1950-luvulla kattuhuopaa, raakapahvia, käärepaperia, silkkipaperia, konekreppattua paperia, selluloosavanua sekä erilaisia talouspapereita (mm. wc-paperia, lautasliinoja ja nenäliinoja).

Paperitehtaan itäpään siipirakennusten uusiminen

Paperitehtaan itäpään siipirakennusten uusiminen 1940-luvun lopulla ja 1950-luvun alussa. Lumpuosaston ja paperitehtaan höyryvoimalaitoksen purku- ja muutustyöt.

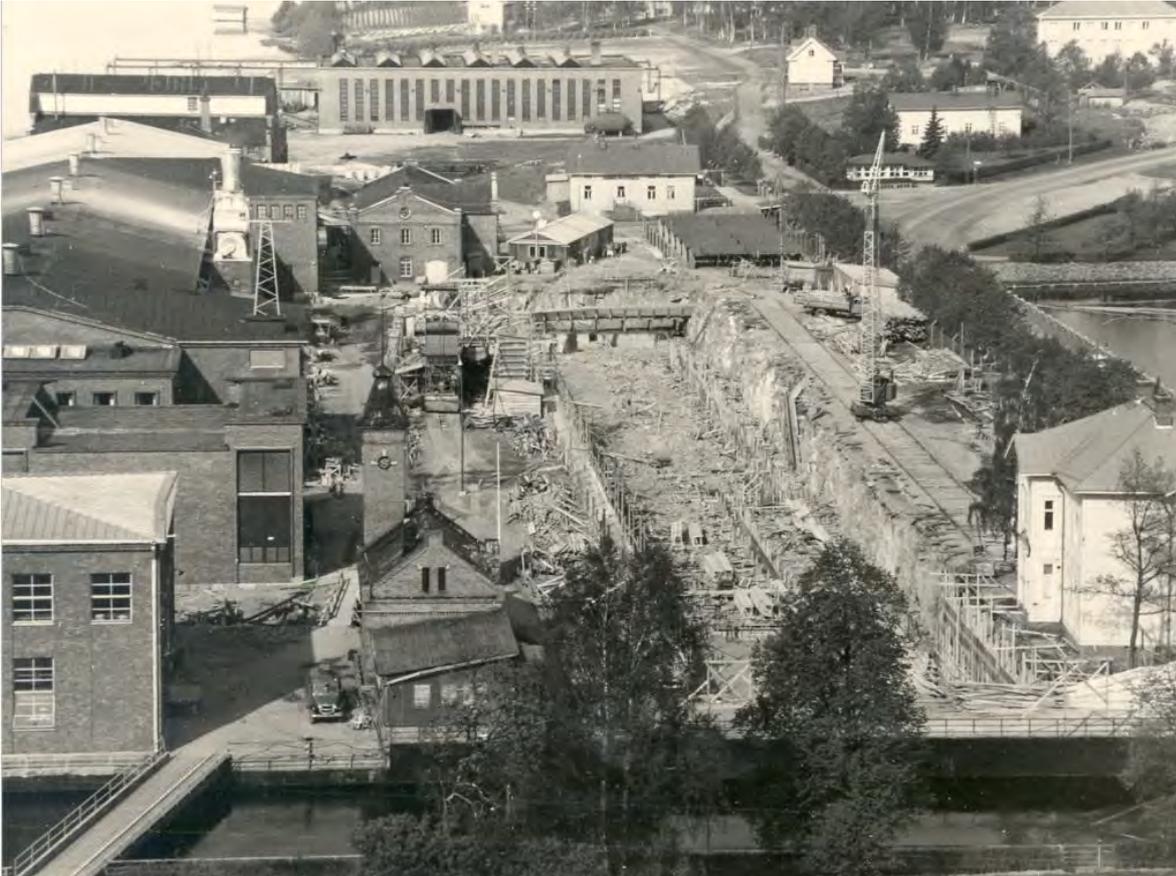
PK VII rakentamisen yhteydessä tehdyt siipirakennukset v. 1954.

Alla samat rakennukset marraskuussa 2021. Ikkuna-aukotuksia on muutettu, mutta muuten rakennukset on tunnistettavissa.

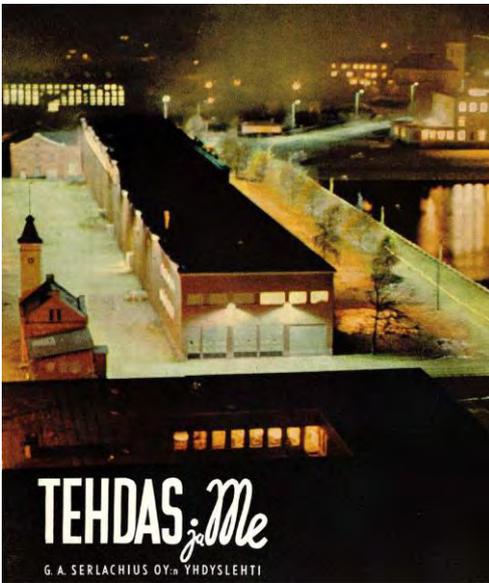
6.4. Paperitehtaan 1960 –luku ja suuret konesalit

Pitkin 1960- ja 1970-lukua nostettiin metsäteollisuuden jalostusastetta ja yhtiöt koettivat nousta uusilla tehtailla toistensa edelle. Mäntässä kreppipaperikone PK VIII käynnistettiin vuonna 1960 ja samalla otettiin käyttöön uusi tehdasrakennus.¹¹ Heimo Kautosen suunnittelema konesali oli 180 metriä pitkä. Paperisalin yhteyteen sijoitettiin uusi jalostusosasto ja varastotilaa. Rakentaminen levittäytyi pohjoiseen liki Tehtaankatua ja länteen kohti konepajaa.

PK VIII "monttu" kaivettuna valmiiksi 1959. Konesalin alta purettiin vanha hevostalli ja tiilinen autotalli. Edessä koski, vasemmalla paperitehtaan siipirakennukset, keskellä vanha paloasema, oikealla vanha Koskitalo joka purettiin 1965 seuraavan paperikonesalin alta. Taustalla konepajan valimo. [5085GAS]

¹¹ Mönkkönen 1998:78

PK "kasin" konesalin valmistuminen toi ensimmäisen pitkän ja yhtenäisen tehdasjulkisivun Tehtaankadulle ja Mäntän kaupunkimaisemaan. ErillISRakennuksista koostunut länsipuoli vanhasta tehdaskannaksesta jäi historiaan.

Uusi PK VIII rakennus pääsi Tehdas ja Me-lehden joulunumeron kanteen 1962.

Paperitehtaan yhtenäinen tehdasjulkisivu 1963. Tästä näkymästä ei tullut pitkäikäistä sillä seuraava laajennus alkoi jo vuosikymmenen puolivälissä. [6756GAS]

PK IX

Pehmopaperin kysyntä kasvoi ja seuraavaksi käynnistyi PK IX vuonna 1965. Kreppipaperista tuli Mäntän eniten valmistettu paperilaatu. Rakentaminen edellytti Koskelanlammen puoleisen penkereen vahvistamista täytemaalla, jota ajettiin Mustastalahdesta 9000 m³ kesällä 1964. Syvät kaivutyöt kalliiossa maastossa edellyttivät räjäytystyötä ja tukimuurin rakentamista Koskelanlammen puoleiselle sivulle. ¹²

¹² GAS Rakennusosaston vuosikertomus 1964

PK IX laajennus 1965. Laajennuksen suunnitteli Heimo Kautonen. Kuvattu lännestä. Taustalla voimalaitoksen piippu. [6894GAS]

Valkaisimon ja paperitehtaan yhtäaikaiset laajennukset 1960-luvun puolivälissä.¹³ ”Ysin” laajennus tehtiin edellisen salin itäpäähän, Tehtaankadun puolelle. [6909GAS]

¹³ 12.8.1964-5.6.1965 / Rakennusosaston vuosikertomus 1965

Laajennus toi Tehtaankadun kaupunkimaisemaan panoraamaikkunan. Kuva vuodelta 1966.[7080GAS]

Mäntän tehtaat lounaasta 1960-luvun loppupuolella. [cc by 4.0]

PK X

PK X. "Kympin" konesali rakennettiin kahden rakennuksen väliin, PK VIII salin eteläpuolelle. [8087GAS]

Paperitehdas vuonna 1971. Osa kuvasta [8284GAS]

Paperitehtaan ja konepajan alue v. 1976. Uusi jalostusosasto rakennettiin punaisella rajatulle alueella 1980-luvulla.

6.5. Paperitehtaan 1980-luku

Uusi jalostus- ja tuotevarastorakennus valmistui 1984. Paperikone 8:n tilalle rakennettiin pehmopaperikone PK 1 ja rullakone. Tehtaan tuotantokyky kohosi 10 prosenttia. Kone käynnistyi maaliskuussa 1989. Myös raaka-aineen tarve kasvoi ja kosken päälle rakennettiin kylmä selluvarasto 1988. Tehdasalueen rakentaminen oli tehokasta, vuodesta 1950 vuoteen 1992 oli rakennettu yhteensä 600 000m³ ja Tehtaankadun eteläpuoli oli saanut yhtenäisen julkisivumuurin koskesta konepajalle.¹⁴

¹⁴ Mönkkönen 1998:501

Paperitehtaan julkisivu Tehtaankadulle 1989 PK 1 rakentamisen jälkeen. Julkisivut suunnitteli Heimo Kautonen.[18268KEL]

Uusi jalostus- ja tuotevarastorakennus valmistui 1984. Pääportti ja oikealla jalostusosaston toimisto-osa. rakennuksen suunnitteli arkkitehtitoimisto Kalle Vartola.

Jalostusosaston pitkä vihreä nauhaikkuna jatkuu konepajan rakennuksiin asti.

Sisäkuva jalostusosastosta 2021.

Paperitehdas 2021. Rakennukset ovat vuosikymmenien aikana täyttäneet tehdaskannaksen. Punainen = valmiiden tuotteiden varastot, sininen = rekkaterminaali, vihreä = jalostus, keltainen =paperitehdas oheistoimintoinen (ruokala, selluvarasto yms)

Mäntän tehdaskannas on rakentunut 150 vuoden aikana. Kannasta on levitetty tarpeen mukaan sekä pohjoiseen että etelään. Nykyisin länsipuoli kannasta eli varsinainen paperitehtaan alue on liki täyteen rakennettu. Ilmakuvasta näkyy vaihteittainen rakentaminen, viimeisimpinä on rakennettu entisistä konepajan rakennuksista lisävarastoja paperituotteille.

Pääportti Tehtaankadulle.

Tehdasalueen itä- ja länsipuoli erottuvat selkeästi rakennusten massoittelun osalta.

6.6. Paperitehtaan eteläpuoli

Paperitehdas kuvattuna Pättiniemestä marraskuussa 2021.

Vanhaa 1900-luvun alun punatiiliseinä. Vanhassa osassa sijaitsee tehtaan ruokala.

Paperitehtaan eteläpuolella varastorakennukset peittävät lähes koko julkisivun.

6.7. Paperitehtaan varastot

Kuva: Metsä Group.

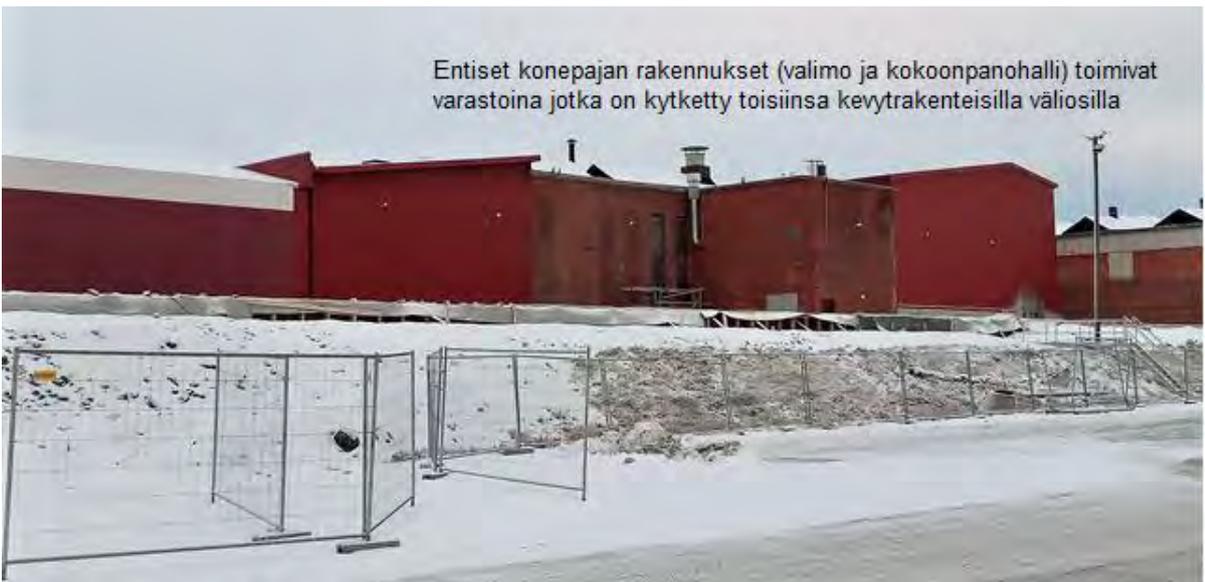
Tehdasalueen länsipäää jalostusosastosta eteenpäin on varastotiloina. Rajattu kuvassa valkoisella. Entinen konepajan valimo ja kokoonpanohalli ovat myös varastotiloina. Nämä on yhdistetty toisiinsa kevytrakenteisilla halleilla. Läntisin tehdaspiha on kuljetuksen ja varastoinnin aluetta, koska lähtevä liikenne toimii sieltä. Jalostuksen länsipuoli on varattu rekkaterminalille.

Varastoja on sekä kevytrakenteisia että entisiin konepajan rakennuksiin tehtyjä.

Länsiportilta kohti itää. Punaiset rakennukset ovat varastoja. Nuolella merkitty rekkaterminaali.

Entiset konepajan rakennukset (valimo ja kokoonpanohalli) toimivat varastoina jotka on kytketty toisiinsa kevytrakenteisilla välisilla

Paperivarastot merkitty punaisella. Ilmakuva MML:n sivulta.

Länsiportti jonka kautta tehtaalta lähtevä liikenne kulkee.

Paperitehtaan kokonaisuus on rakentunut yli sadan vuoden aikana. Tärkeimmät laajentumis-
 vuosikymmenet on rajattu oheiseen viistoilmakuvaan. Rakennusmassan eteläisin punatiiliseinämä edustaa
 varhaisinta rakennusjaksoa vuosisadan vaihteesta (keltainen). Tehtaankadun varrella on suurimmat
 konesalit 1960-luvulta (joita on uudistettu myöhemmin) ja näiden väliin jää 1950-luvun, ja osittain 1930-
 luvun rakennusosat. Uusinta rakennuskantaa edustaa jalostamo (matalampi kattoalue kuvan etuosassa).

7. Uusiomassatehdas¹⁵

Suomen ensimmäinen musteenpoisto- eli siistauslaitos valmistui Mänttään 1976. Laitoksessa poistetaan muste keräyspaperista, jolloin uusiomassaan ei jää epäpuhtauksia. Varsinaisen musteenpoistoyksikön toimitti länsisaksalainen Edcher Wyss. Laitos käsitteli 30 tonnia jätepaperia vuorokaudessa ja lisäksi rakennettiin kahden massatornin puskurivarastot, jotka mahdollistivat tarvittaessa kahden erilaatuisen kuitumassan käytön paperikoneilla. Betonielementtirakennuksen suunnitteli Arkkitehtitoimisto KVA Oy / Kalle Vartola. Musteenpoistolaitosta laajennettiin 1986.¹⁶

Siistausprosessissa syntyy kuitu- eli siistauslietettä¹⁷, josta valmistettua kuitusavea voidaan käyttää esim. kaatopaikkojen sulkemusrakentamiseen. Mäntässä kuitusavea on levitetty Pättiniemen alueelle Mäntänlahden pohjukassa.

Siistauslaitos rakenteilla kosken länsirannalle 1976.

Siistauslaitos marraskuussa 2021.

¹⁵ Keräyspaperista valmistettu massa, jota käytetään uudelleen paperinvalmistuksessa raaka-aineena. Uusiomassalla tarkoitetaan erilaisista keräyspaperilajeista valmistettua massaa, jota voidaan käyttää pehmopaperikoneilla lajista ja halutuista laatuominaisuuksista riippuen jopa 100 % tarvittavasta kuitumäärästä. Uusiomassan valmistuksesta käytetään myös sanaa siistaus, joka tarkoittaa musteen poistoa.

¹⁶ serlachius.fi/pienoismalli/1986

¹⁷ Uusiomassaprosessissa syntynyt puukuitu- ja täyteainepitoinen liete kuivataan = kuitusavi

8. Konepaja

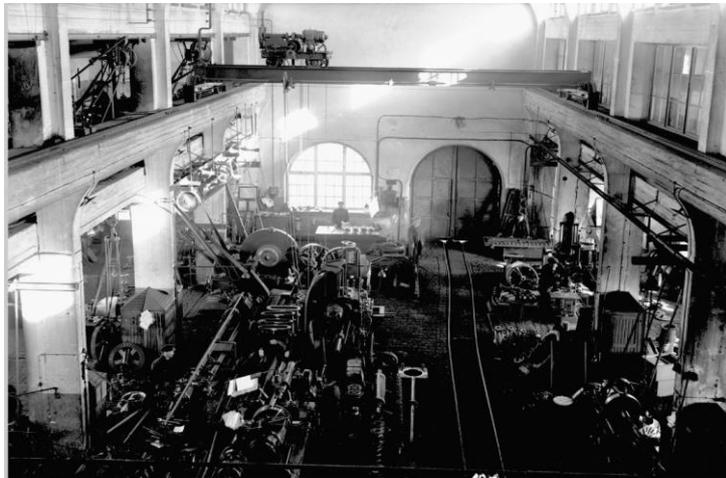
Serlachiuksen konepaja perustettiin tehtaiden korjauspajaksi. Arkkitehti W.G. Palmqvistin suunnittelema konepajarakennus valmistui 1922. Konepajaan yhdistettiin Mäntässä hajallaan olleet korjaamot ja se oli tarkoitettu keskuskorjaamoksi koko yhtymää varten. Korjaustöiden lisäksi siellä myös valmistettiin erilaisia koneita muun muassa pumppuja sekä palontorjuntavälineistöä. Mäntässä valmistettiin Suomen ensimmäinen paloauto 1925. Ruiskujen valmistus lopetettiin 1930-luvun lopulla ja tuotannossa keskityttiin tasosihkien ja pumppujen valmistamiseen.

Konepaja v. 1936 [1801GAS]

Ruiskua testataan konepajan rannassa 1928. [6590GAS] Konepajan sorvaamo v. 1932 [21810KEL]

Konepaja tuotti sotavarusteluolosuhteiden tarpeisiin ammuksia ja vuosien 1939–1944 välisenä aikana kranaatinkuoria. Sodan jälkeen keskityttiin taas pumppujen tuotantoon. Suuri osa konepajan tuotannosta vietiin sotakorvauksena Neuvostoliittoon. Tuotannon kasvun takia rakennettiin uusi valimo vanhan konepajan länsipuolelle.¹

1970-luvulla konepajan organisaatio uudistettiin ja tuotanto jaettiin neljään yksikköön: valimotuotteet, pumput, pakkauslaitteet ja sekalaiset toimitukset. Uusi koneistushalli ja konttori valmistuivat v. 1970. Valimotuotteiden kysyntä väheni ja valimo lopetettiin 1978. Yhtiön keskittyessä 1980-luvun alussa

¹ Mönkkönen 1992:185

paperintuotantoon, vanha konepajarakennus purettiin tehtaan laajennustarpeiden vuoksi. Pumpputeollisuus myytiin A. Ahlström Oy:lle 1984. Kaikki sodan jälkeen valmistuneet rakennukset suunnitteli arkkitehti Heimo Kautonen.

8.1. Valimo

Arkkitehti Heimo Kautosen suunnittelema valimorakennus. [2457GAS] Konepajan valimorakennuksen harjannostajaisia vietettiin 9.2.1946.²

Paperitehtaan puoleinen (itäinen) julkisivu. [0188GAS]

² Tehdas ja Me 1/1946

Valimo on yhdistetty kevytrakenteisiin varistorakennuksiin ja toimii valmiiden tuotteiden varastona. Kuvattu kirkkopuistosta lokakuussa 2021. Edessä Tehtaankatu.

Konepajan rakennukset pohjoisesta v. 1963. Vasemmalla vanha konepaja, kokoonpanohalli ja valimo. [6777GAS]

8.2. Kokoonpanohalli

Heimo Kautosen suunnittelema kokoonpanohalli valmistui 1963. Siinä koottiin ja koestettiin pumppuja sekä tehtiin levytöitä ja raskaampia koneistustöitä. Isot tilat mahdollistivat monia asioita: tuotantokapasiteettia voitiin nostaa, koneita uusittiin ja sarjatuotantoa kehitettiin. Konepajan toiminnan loputtua rakennusta on käytetty varastotiloina ja nykyisin paperivarastona.

Konepajan rakennukset etelästä v. 1963. Taustalla kirkkokuisto ja Kirkonpellon kerrostalot. [7280GAS]

Entisen kokoonpanohallin pohjoispää marraskuussa 2021 ja eteläpää. Rakennus on paperivarastona.

Entisen kokoonpanohallin ja valimorakennuksen päädyt Tehtaankadulle 2021.

8.3. Konepajan koneistamo- ja konttorirakennus

Konepajan betonielementtirakenteinen koneistamo- ja konttorirakennus rakennettiin 1970–1971. Tehtaankadun puoleinen julkisivu. Suunnittelija arkkitehti Heimo Kautonen. Tehdasalueen rakennusmateriaalissa oli siirrytty punatiilestä betoniin myös julkisivuissa. [8146GAS]

Konepajan uudisrakennus 1971 ja tehdasalueen länsipään ranta-alueen täytemaa. [8284GAS]

Koneistamohalli v. 1970.[8148GAS]

Halli marraskuussa 2021.

Konepajan toimistorakennus on tyypillinen aikansa betonirakennus. [15883KEL]

Rakennukset lokakuussa 2021.

Tehtaankadun länsipää kuvattuna paloaseman pihalta lokakuu 2021.

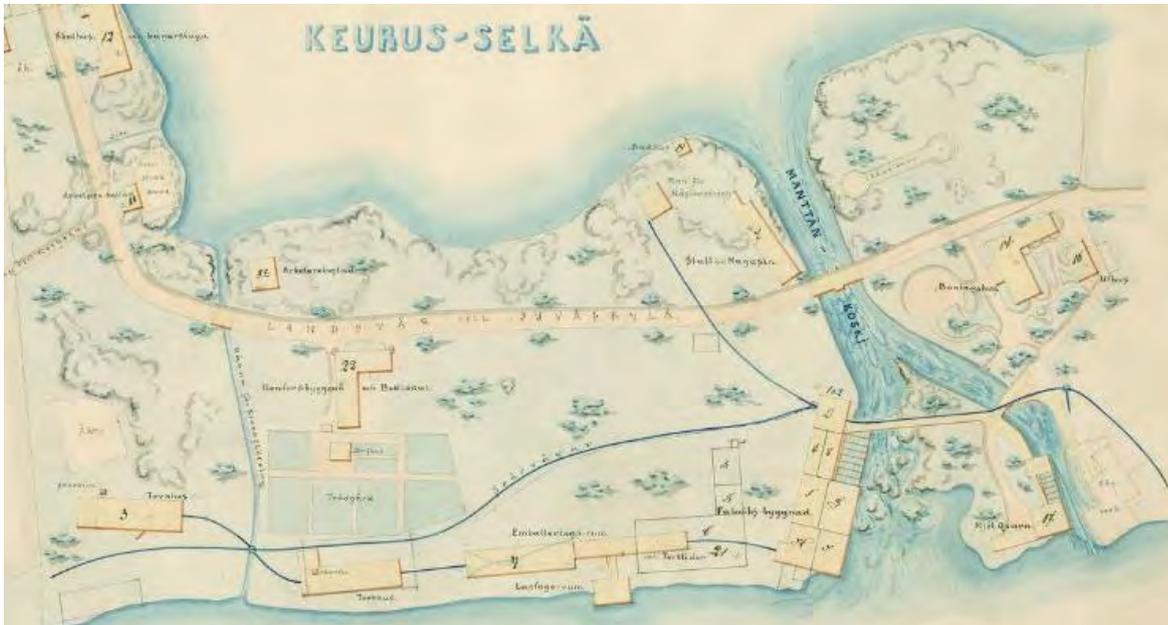
Toimistorakennuksen eteläpääty 2021 Lahdenpohjantielle lokakuu 2021.

Rakennuksen sijainti viimeisenä tehdasalueen länsipäässä mutta tehdasaidan ulkopuolella.

9. Tehtaankatu

Maantie Mäntän koskikannaksen halki kulki kosken yli ja myllytuvan sivuitse, Mäntän talon ohi kohti Savosenmäkeä. Tehdastoiminta oli 1800-luvulla keskittynyt kosken alajuoksulle ja muilla osin kannasta jatkui asuminen ja siihen liittyvät toiminnot. 1900-luvun alkupuolelta lähtien tie jäi keskelle laajentuvaa tehdastoimintaa.

Kartta 1890-luvulta. [Web 01_04:003]

Tehdasalueen länsipää. Keskellä maantie, joka kulkee tehdasalueen läpi. Tehdasalue ei ole vielä eriytynyt pelkäksi tuotantoalueeksi vaan siellä myös asutaan. Oikealla Koskitalo, jossa asuivat Thyra ja Vladimir Jurvelius. Keskellä suuri tallirakennus. Koskitalon ja tallin edustalla on hoidettu puistomainen piha-alue. [3895GAS]

Kasvava kauttakulkuliikenne tehtaan alueen läpi aiheutti koko ajan lisääntyviä vaaratilanteita. Vuonna 1926 yhtiö anoi, että maantie siirrettäisiin ylittämään vesistö ylempää, Virtasalmen kohdalta. Tämä toteutui

ensin rautien osalta kun valtio rakensi normaaliraiteisen radan Virtasalmen ylitse 1929. Ohitustie radan viereen, Koskelanlammen pohjoispuolitse valmistui 1936.¹

Tehdasalueen halki kulkeva maantie v. 1927. Puuaita ulottui tehtaan konttorilta vanhan paloaseman kohdalle kosken länsirannalle. [7444GAS]

Tehtaankatu nimettiin asemakaavassa 1951, mutta Savosenmäessä Mäntän halki kulkevaa maantietä oli nimitetty Tehtaankaduksi jo aiemminkin. Mäntän yhdyskunnan suunnitelmakartassa vuodelta 1920 on tien nimi merkitty Mänttä gatan, joka Markku Pohjan mukaan ei ole ollut yleisessä käytössä.²

Tehtaankadun linjaus muuttui 1930-luvulla. Uudet tehdasrakennukset; valkaisu-, uusi höyryvoimalaitos, vesivoimalaitos sekä uusi rata ja uusi tie Koskelanlammen pohjoispuolitse muutti siviililiikenteen pois tehdasalueelta. 1930-lukua voi pitää myös vedenjakajana varsinaisen suurteollisuuden alkamiselle Mäntässä. Koskelanlammen puoleista rantaa täytettiin ja pengerrys muokattiin suoraksi. [04498KEL]

¹ Mönkkönen 1992:226

² Pohja 2015:219

Näkymä pääkonttorin katolta itään v.1943. Tehtaankadun oikealla puolella: pitkä paperitehtaan rakennus, sen edessä autotalli, sitten suuri puinen hevostalli ja vanha Koskitalo. [5299GAS]

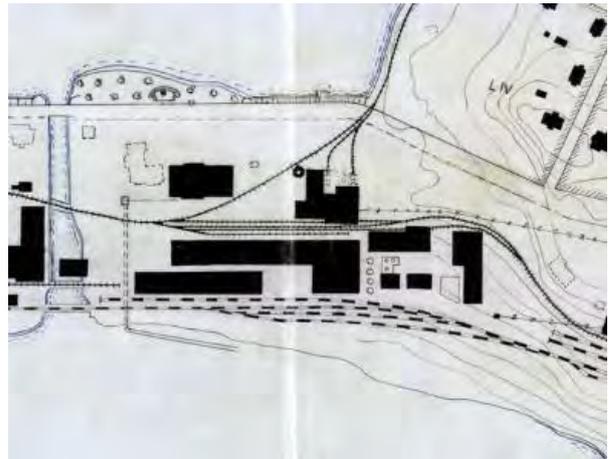

Vanha tie on vielä käytössä tehdasaidan sisäpuolella 1949. [0722GAS]

Kosken itäpuoli

Kosken itäpuolella maantie spriitehtaan kohdalta v. 1926. [22758KEL]

Oikeanpuoleisessa kartassa näkyy tien paikan muutos uuden höyryvoimalaitoksen rakentamisen jälkeen. Vanha tie kiemurteli tehdasrakennusten lomassa.

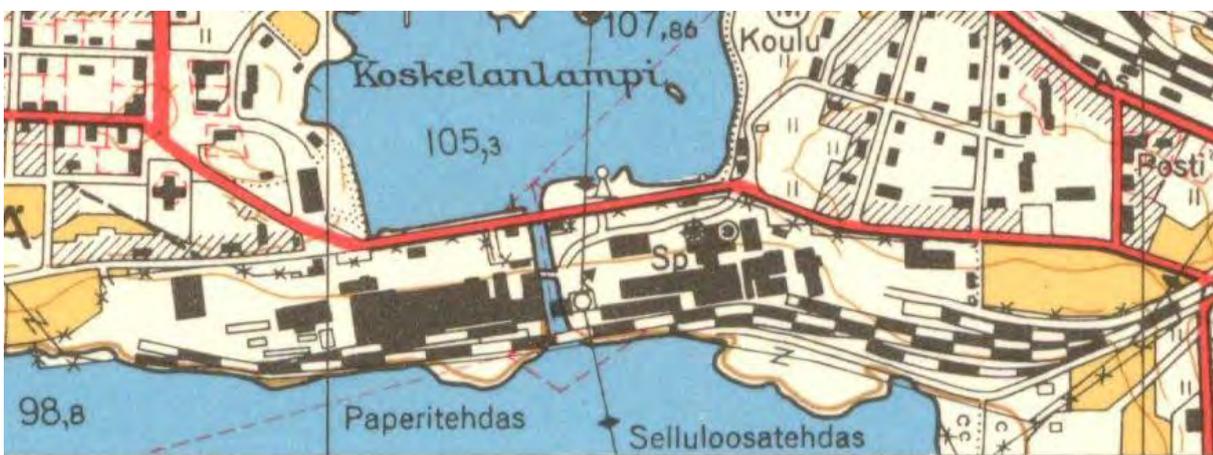

Myös itäpäässä tie linjattiin pohjoisemmaksi tehdasalueesta. Vuosi 1949. [0727GAS]

Muutokset 1950-luvulta eteenpäin

Sellu- ja spritehtaan itäpuolinen rakentaminen (puun vastaanotto) ei ole vielä alkanut vaan alueella on vanha tehtaan puutarha viljelyksineen. Ilmakuva v. 1951 MML. Alla peruskartta 1958.

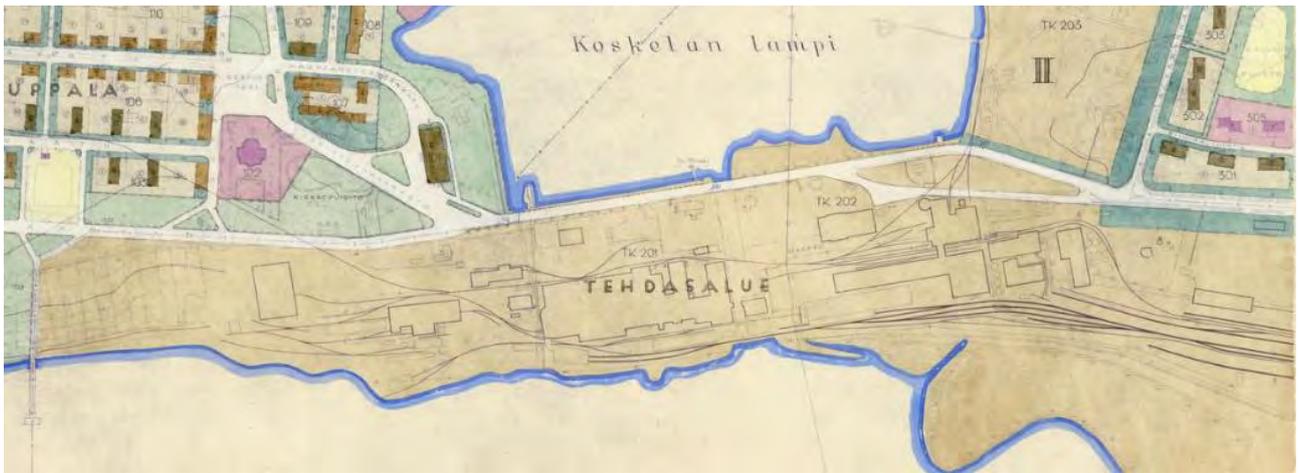
Tehtaankadun itäpään rakennuskantaa v. 1965. Laajennukset ovat tuoneet tehdasrakennukset jälleen kadun varteen. [6892GAS]

Vuonna 1955 kuorimon rakentamisen yhteydessä tehtiin suuret louhinta ja maamassan siirtotyöt. Maamassat käytettiin Mäntänlahden täyttämiseen voimalaitoksen hiilikenttää ja lumppuvarastoa varten. Tehtaankadun eteläpuolen loiva rinne leikattiin ja tasattiin. Tukimuurin korkeudesta näkyy Tehtaankadun maanpinnan taso. Kuvattu v. 1961 [5162GAS]

Tehdasalueen itäosan puutarha- ja viljelyalueet siirrettiin puun vastaanoton uusimisen yhteydessä paloaseman länsipuolelle. Rataportista ja tehdasalueen itäpäästä tuli saapuvan ja lähtevän autoliikenteen sekä junaliikenteen kulkuyhteys. Rataportin risteys v. 2010 [05_423AIP]

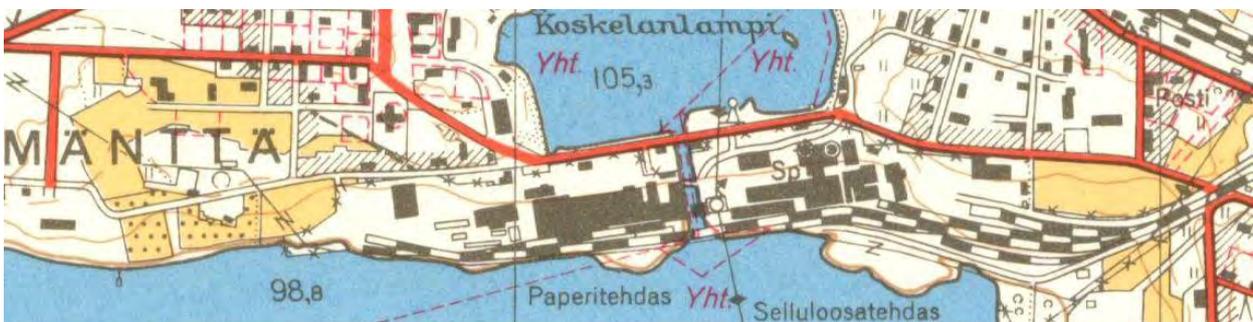

Tehtaankatu Mäntän kauppalan asemakaavassa vuodelta 1951.

Tehdasalueen länsipää v. 1958. Katu kääntyy pääkonttorin kohdalta Vuorineuvoksenkatuna kohti keskustaa. Asemakaavan mukainen Tehtaankatu jatkuu kiemurtelevana hiekkatienä länteen kohti Honkahovia. [5712GAS]

Tehtaankadun länsipää rakentui käytännössä vasta konepajan uudisrakennusten myötä. Vuoden 1964 peruskartassa tehdasalueelle ei ole varsinaista liittymää länsipäässä.

Peruskartta 1964.

Peruskartta 1984. Violetilla merkitty uusi liittymä tehdasalueelle paloaseman eteläpuolelta.

Tehtaankadun länsipää paloaseman edestä kuvattuna v. 1972 ja lokakuussa 2021.

Tehtaankadun länsiosa 2021. <https://paikkatieto.sweco.fi>

Tehtaankadun itäosa 2021. <https://paikkatieto.sweco.fi>

Tehtaankatu idästä Klubin kohdalta ja lännestä paperitehtaan kohdalta kuvattuna v. 1989. Piippu hallitsevana maamerkinä kaupunkimaisemassa. [14855KEL] [14852KEL]

Tehtaankadun länsipää Kirkkopuiston kohdalta 2021.

Tehtaankadun itäpää Klubin kohdalta kuvattuna 2021.

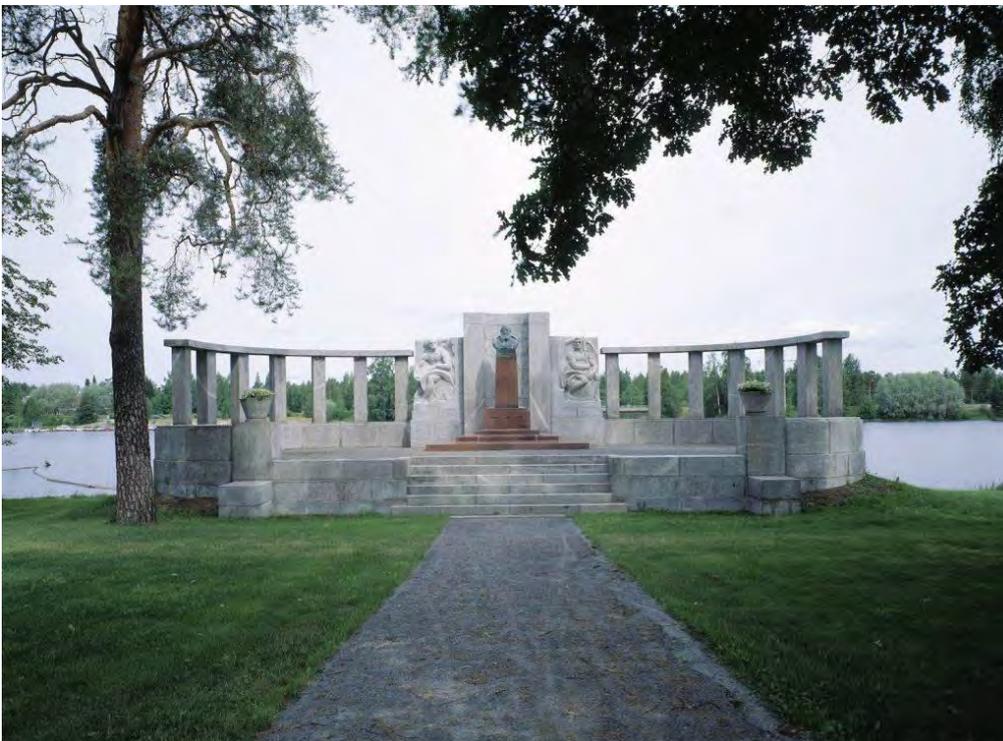
9.1. G. A. Serlachiuksen muistomerkki

Teksti sivustolta: <https://serlachius.fi/g-a-serlachiuksen-muistomerkki/>

Kauppaneuvos G.A. Serlachiuksen (1830–1901) muistomerkki toteutettiin Mäntän linnan läheisyyteen, tehtaan puolelle osaksi puutarha-arkkitehti Bengt Schalinin tekemää linnan puutarhasuunnitelmaa. Muistomerkkin piti valmistua yhtiön 50-vuotisjuhliin 1918, mutta sisällissodan vuoksi se paljastettiin vasta 1921. Muistomerkki siirrettiin tehtaan laajentumisen takia nykyiselle paikalleen 1957 Koskelanlammen rannalle, Koskitaloa vastapäätä. Sen suunta on kohti puuhiomon ja paperitehtaan varhaisinta sijaintipaikkaa. Muistomerkki kuuluu Gösta Serlachiuksen taidesäätiön kokoelmiin.

Muistomerkkin harmaan graniittikehän leveys on noin kaksikymmentä metriä ja korkeus noin neljä metriä. Keskellä olevalle G. A. Serlachiuksen muotokuvalle johtavat portaat. Kuvanveistäjä Emil Wikströmin tekemä pronssinen muotokuva on signeerattu vuonna 1918. Rintakuva on asetettu punagraniittiselle jalustalle. Rintakuvan molemmin puolin ovat Mäntän elinkeinoja, teollisuutta ja maataloutta esittävät vertauskuvalliset reliefit, jotka ovat Emil Wikströmin käsialaa.

Reliefissä teollisuutta kuvaava ideaalinen mieshahmo istuu paperikoneen vieressä, telan päällä sylissä paperiarkkeja. Maanviljelystä kuvaava hahmo istuu ruispellolla, käsissään viikate ja viljankorret. Hahmoissa on tyyllillistä yhtymäkohtaa Wikströmin tekemiin Helsingin rautatieaseman lyhdynkantajiin. Gösta Serlachius ei ollut tyytyväinen Wikströmin ehdotukseen teollisuutta esittävän hahmon embleemeistä. Hän piti niitä teknisesti väärienlaisina ja pyysi Eric O. W. Ehrströmiä luonnostelevaan Mäntän suurimman paperikoneen kuivauspäätä. Muistomerkkin suunnittelussa oli mukana myös arkkitehti W. G. Palmqvist, joka teki tekniset piirustukset. Kivityöt teki hämeenlinnalainen V. Heinäsen Kiviveistäjä.³

Emil Wikström, G. A. Serlachiuksen muistomerkki. Gösta Serlachiuksen taidesäätiö.
Kuva: Ville Lenkkeri.

³ <https://serlachius.fi/g-a-serlachiuksen-muistomerkki/>

10. Tehdasmaisema

Tehdaskaupungissa tuotantorakennukset ja tehdasarkkitehtuuri luo paljolti sen kaupunkikuvan, joka kaupungissa vallitsee. Jos tuotannossa tapahtuu muutoksia ja osa rakennuskannasta poistuu, kuten Mäntässä osa sellutehtaan rakennuksista ja rakenteista, muuttuu myös kaupunkikuva merkittäväällä tavalla.

Mäntän tehdas on kaupungin keskustan ydinrakennetta sekä alueellisesti, toiminnallisesti että fyysisenä rakenteena. Mäntän teollisen rakenteen arvo on monikerroksinen ja erittäin keskittynyt sisältäen kaikki teolliset vaikutusasteet lähes yhtenä fyysisenä megastruktuurina.¹ Teollisuuslaitosten yksi ominaispiirre on niiden kasvu, joka näkyy alueellisena ekspansiona ja rakennusten ja rakenteiden tilakasvuna.

Mäntässä kulttuuriympäristön arvoalueet liittyvät tavalla tai toisella Mäntän teollistumiseen. Tehdas Mäntänkosken ympäristössä muodostaa maiseman ytimen. Tehdasalueella on pohjoinen ja eteläinen julkisivu. Tehdasmaisema aukeaa pohjoiseen kohti kaupungin keskustaa. Se on kaupungin keskeisin näkymä.

Seuraavassa on poimintoja lausunnoista, joissa tehdasmaiseman merkitystä Mäntän kaupunkikuvalla on arvioitu. Tekstit kursivoilla.

Kuva: Serlachius museot, Sampo Linkoneva.² Tehtaan silhuetti heijastuu Koskelanlampeen erilaisena eri vuoden- ja vuorokauden aikoina. Talvella paperitehtaan höyryt muodostavat oman lisänsä maisemaan.

¹ Tehdaskaupunki järvimaisemassa

² Kuvakaappaus sivulta finlandabroad.fi/web/nor/ajankohtaista/-/asset_publisher/TV8iYvdcF3tq/content/matkavinkkejä-suomeen

Kuva: MetsäTissue

Kuva Ali Heikkilä. Kuvakaappaus KMV-lehti 26.11.2017

Tehdasalue

Tehdasalue käsittää paperitehtaan ja entisen sulfiittisellutehtaan tuotantolaitoksia sekä voimalaitoksia. Vanhimmat tuotantolaitokset ovat osin 1800- ja 1900-lukujen taitteesta. Valtaosa rakennuksista on kuitenkin 1930-1960-luvuilta. Rakennuskannan ikä on erotettavissa rakennusmateriaalin ja ulkoarkkitehtuurin viimeistelyn perusteella: vanhempi rakennuskanta on punatiiltä, uudemmat rakenteet 1900-luvun loppupuoliskolta betonia tai julkisivuiltaan peltiverhoiltuja. 1900-luvun loppupuoliskon rakennukset eivät nouse edustavuudessaan vanhimpien rakennusten rinnalle.

Tehdas- ja voimalaitosrakennukset muodostavat Koskelanlammen rannalle yhtenäisen punatiilisen julkisivumuurin ja tehtaan piiput näkyvät maamerkkeinä eri puolilta Mäntän kaupunkirakennetta. Maisemallisen arvon lisäksi tehdasrakennuksilla on kulttuurihistoriallista ja rakennustaiteellista arvoa.

Tehdasalueen yhtenäistä muurimaista julkisivua Koskelanlammen rannalla vaalitaan samoin kuin ajallisesti kerroksellisen rakennuskannan eri vaiheista kertovien rakennusosien julkisivujen ominaispiirteitä.

Koko Mäntän identiteetin kannalta oleellisten ja maamerkkeinä toimivien tornien ja piippujen säilyttäminen on tärkeää. Kerroksellinen rakennuskanta sietää myös täydentämistä, mikäli maiseman arvot ja olemassa oleva rakennuskanta huomioidaan.³

”Mäntän tehdasta on teollisuuslaitoksille ominaiseen tapaan rakennettu monessa vaiheessa tuotantotarpeiden mukaisesti. Mäntän tehtaiden täydennys- ja lisärakentamisessa on aina poikkeuksellisen hyvin otettu huomioon olemassa olevan rakennuskannan ominaispiirteet. Suunnittelijoina on ollut maan parhaita arkkitehtejä ja keskeisten tuotantorakennusten arkkitehtuuri onkin erittäin korkeatasoista. Tehdas on niin ikään säilyttänyt hallitsevan asemansa Mäntän kaupunkikuvassa.”⁴

Tehdasalue idästä 1950-luvulla. Tehdasrakennukset ovat punatiiltä. Putkistoja, kuljettimia tai suuria säiliöitä ei juuri ole. Tehdasalueella on jäljellä muutamia puutaloja ja Tehtaankadulta on vielä näkymät Mäntänlahdelle. Maisemaa on muokattu teollisuuden tarpeisiin. Aikaisemmin kapean kannaksen pohjoinen, luonteisesti polveileva rantaviiva on suoristettu uudelle Tehtaankadulle. Vuosisadan ensikymmenillä tehdaskannaksella myös asuttiin. Muutos käynnistyi 1930-luvulla ja kiihtyi sotien jälkeen. 1950-luvulla siirtyi viimeinen toiminto, tehtaan puutarha itäpäässä, pois ja alue otettiin teollisuuden käyttöön.

³ Rakennetun kulttuuriympäristön ominaispiirteet arvoalueilla. Kaava-aineisto 25.9.2019

⁴ Museoviraston lausunto 187/303/1998

Tehdasalue lännestä 1960-luvulla. Paperitehtaan laajennusten myötä näkymä pohjoisesta Tehtaankadulta Mäntänlahdelle alkoi sulkeutua. Tehdastoiminta valtaa alaa entisiltä pelloilta myös alueen länsipäässä.

10.1. Tehdasmaisema etelään

Eteläinen julkisivu näkyy vain Pättiniemeen, mutta 1960-luvulle asti myös eteläinen julkisivu rakennettiin "katsottavaksi". Paperitehdasta kuvattiin eteläpuolelta varhaisina vuosikymmeninä sillä paperitehtaan punatiilinen julkisivu oli näyttävä.⁵ 1970-luvulla Pättiniemi varattiin teollisuudelle laajentumisalueeksi ja asuinrakennukset purettiin. Mäntänlahden saastuessa yhä pahemmin, tehdasaluetta ei juurikaan tarkasteltu enää etelän suunnasta.

Tehdasalue Pättiniemestä, nähtynä 1970-luvulla. Eteläosasta tuli vuosikymmenien saatossa raaka-aineen ja

⁵ Kts. luku paperitehdas, kuvat 1920-1940 luvulta

varastojen aluetta. Prosessien vaatimat säiliöt ja kuljettimet pyrittiin sijoittamaan tehdasalueen eteläpuolelle. [13748]

Näkymä Pättiniemestä marraskuussa 2021. Varastohallit, säiliöt ja energian tuotannon raaka-ainekasat ovat näkyvimpiä elementtejä.

Näkymät etelästä tehdasalueelle marraskuussa 2021. Kuvattu pudistamolle johtavalta pengertieltä.

10.2. Tehdasmaisema itään

Sellutehtaan lopettamisen jälkeen purettiin tehdasalueelta kaikki keittämön itäpuolella olevat rakennukset lukuun ottamatta spriitehdasta. Entisestä puun vastaanottoalueesta on tullut joutomaata, jota voidaan käyttää tilapäisesti. Samoin kuin tehdasalueen pohjois- ja eteläpuoli poikkeavat toisistaan, niin myös itä- ja länsipää. Länsipää on osa kaupunkirakennetta, itäpää on joutomaata.

Tehdasalueen itäpää on toiminut myös väliaikaisena puuvarastona vuonna 2002. [02_135AIP]

Entisen kuorimon ja hakesiilon paikalle pengerrettiin maavalli, jotta Tehtaankadulta ei näy tehdasalueelle. Maanmuotoilussa käytettiin siistausjätettä eli kuitusavea.

”Tehtaan alueella olevia vanhoja kuitusavikasoja ei voida enää polttaa, mutta ne tullaan käyttämään pääosin maanrakennukseen Mänttä-Vilppulassa ja lähikunnissa. Kaiken kasatun kuitusaven on tarkoitus olla poissa vuonna 2020. Kuitusavikasojen läjityspaikan eteen on tehty maisemavallia kaupungin suunnasta. Maisemapenger rakennetaan kuitusavesta ja lujitetaan voimalaitoksen tuhkalla. Penger maisemoidaan nurmetuksella ja istutuksilla.” Kmv-lehti 26.11.2017

10.3. Tehdasmaisema länteen

Tehdasalueen länsipää on toimivan tehtaan keskeinen alue. Lähtevä liikenne rekkaterminalle ja varastoinen hallitsee aluetta. Länsipää on myös kehittyvää rakennettua ympäristöä joka tulee muuttumaan tuotannon muutosten myötä. Tehdasalueen osista länsipää kestää muutoksia parhaiten koska sen rakennuskanta on nuorinta ja olemassa olevia rakennuksia on muokattu jo nyt tarpeiden mukaan.

10.4. Tehtaan piiput ja maamerkit

Selluloosan valmistus alkoi 1910-luvulla ja kannaksen itäpuolelle rakennettiin suuria tehdasrakennuksia. Eniten maisemaan vaikutti korkea keittämörakennus ja haponvalmistukseen tarvittava happotorni. Spriitehtaalla on myös näyttävä torniosa, joka on ollut Tehtaankadun itäpään maamerkki yli sata vuotta.

Mäntänkosken kannakselle syntynyt tehdasalue on noudattanut perinteistä metsäteollisuuden rakentamisen historian kaavaa: koskeen synty ensin vesivoimalla käyviä laitoksia ja pian vesivoimaa oli täydennettävä höyryvoimalla. Mäntänkosken kannakselle syntynyt tehdasalue on noudattanut perinteistä metsäteollisuuden rakentamisen historian kaavaa: koskeen synty ensin vesivoimalla käyviä laitoksia ja pian vesivoimaa oli täydennettävä höyryvoimalla.

Tehdaskannaksen ensimmäinen piippu oli paperitehtaan höyryvoimalaitoksen piippu 1800-luvun lopulta, kannaksen länsipäässä. Seuraavaksi valmistui sellutehtaan höyryvoimalaitoksen piippu 1913, aivan maantien tuntumaan. Tuotannon laajennusten myötä lisääntyi energian tarve ja 1934 valmistui 116 metriä korkea uuden höyryvoimalaitoksen piippu, joka edelleen on Mäntän tärkein maamerkki. Piippu on jäänyt pois käytöstä 2017.

Kylä ja asukkaat nivoutuivat tehtaaseen vaikka tehtaan rakennuskanta poikkesi materiaaliltaan ja mittakaavaltaan perinteisestä puurakentamisesta. Puurakennusten katonharjan yli nousevat vanha ja uusi happotorni, keittämö ja savupiiput. Sellutehtaan höyryvoimalaitoksen piipun vasemmalla puolella hämöttää paperitehtaan voimalaitoksen piippu, joka purettiin 1942. Kuva 1920-luvulta. [21624KEL]

Uusi höyryvoimalaitos piippuineen saa entiset tehdasrakennukset näyttämään pieniltä. Vasemmalla spriitehdas, sellutehtaan voimalaitoksen piippu ja uusi 116 metrin piippu. Tehdasalue kuvattuna Koskelanlammen pohjoispuolelta 1930-luvulla. [6317GAS]

Kaupungin maamerkkejä ovat korkealla sijaitsevat rakennukset, jotka hallitsevat maisemaa tai joiden tornit kohoavat muiden rakennusten yläpuolelle. Maamerkkejä ovat myös rakennukset, jotka jo kaukaa kaupunkiin tultaessa kertovat lähestyvistä yhdyskunnasta. Kaupungin siluetti, jossa tehtaanpiippu kohoaa muun rakennuskannan yläpuolelle, kertoo että edessä on tehdaspaikkakunta.⁶

Tehtaanpiiput ovat perinteisten teollisuusrakennusten oleellinen osa, ja ne ovat yhtä tärkeä osa kaupunkikuvaa kuin muutkin arvoraakennukset. Piipuilla on siluetissa kaikkia muita rakennuksia ja rakennelmia tärkeämpi merkitys.⁷

⁶ Tampereen tehtaanpiiput 2.5

⁷ Tampereen tehtaanpiiput s. 5

10.5. Tehdaspihat

1. Läntinen tehdaspiha on lähtevän liikenteen ja varastoinnin tärkein alue. Liikenne ohjautuu Länsiportin kautta.

2. Paperitehtaan piha rajautuu vanhan paperitehtaan seinään ja varastoihin itä- ja länsipuolella.

3. Vanha tehdaspiha on paperitehtaan vanhan osan pohjoispuoli ja kosken yli menevän sillan länsipuoli. Tehdaspihalle tulevat sellurekat jotka puretaan kosken päälle rakennettuun selluvarastoon.

4. **Koskitalon tehdaspiha**, Koskitalon ja telineistön välissä kosken itäpuolella. Sähkökenttä muuntajineen on aluetta hallitseva elementti.

5. **Voimalaitoksen tehdaspiha**, Mäntän Energian voimalaitoksen sisäänkäyntipiha, Voimaportti ja höyryvoimalaitoksen ja Tehtaankadun välinen alue

6. Voimalaitoksen energiapiha, sellutehtaan kaakkois- ja eteläpuolella. Laaja kenttä jossa on läjityskasat, kuljettimet, katokset ja polttoainesäiliöt.

10.6. Tehtaan portit

Sellutehtaan rakentaminen ja tehdasalueen laajentuminen sekä itään että länteen tekivät aiheelliseksi alueen rajaamisen ja porttien rakentamisen. Rakennusten väleihin pyytettiin rautaverkko- ja rautalanka-aitoja. Tehdaskylä muuttui tehtaaksi ja kyläksi. Tärkeimmät henkilöliikenteen portit varustettiin porttirakennuksella eli porttikopilla. 1920-luvun porttikopit suunnitteli arkkitehti W.G. Palmqvist.

Sellutehtaan portti ja kapearaiteisen radan ylikäytävä v. 1925. [21580KEL]

Konepajan portti 1929. [21828KEL]

Tehtaalla oli 1950-luvulla viisi porttia: konepajan-, sellutehtaan-, rata-, autotalli- ja valimonportit. Vuonna 1950 tehdasalue sai yli kolme kilometriä pitkän verkkoaidan ja sähköisesti toimivat portit.⁸ Kuvassa uusi konepajan portti v. 1950 [22387KEL]

Sellutehtaan portti 1949. [0728GAS] Paikalla nykyisin oleva portti on nimeltään Voimaportti.

⁸ Mönkkönen 1998:77

[8088GAS]

Selluportti v. 1978.[08880KEL]

Heimo Kautosen suunnittelemat portit valmistuivat 1968 yhtiön 100-vuotisjuhliin.

Valkaisimonportti Koskitalon ja valkaisimon välissä v. 1972. Nykyisin Koskiportti. [09595KEL]

Koskiportti nykyisin.

Rataportin risteys jossa Tehtaankatu, Sillanpäänkatu ja tehdasrata risteävät. Risteyksestä on sekä tie-, että ratayhteys tehdasalueelle. Junaliikenne Mäntän tehtaalle päättyi syyskuussa 2021. Kuva vuodelta 2010. [05_423AIP]

Käytöstä pois jäänyt Alaportti alueen itäpäässä.

Nykyinen Rataportin rakennus vuodelta 1965, jonka edustalla punnitaan tehdasalueelle tulevat rekat, on myös Heimo Kautosen suunnittelema.

Pääportti sijaitsee nykyisin paperitehtaan eteläpäässä rakennuksen yhteydessä.

10.7. Mäntänlahden muutos

Tehdaskannas kuvattuna idästä v. 1927. Etualalla yhtiön puutarha-alue ja viljelykset; valkoinen meijerirakennus ja sen alapuolella puutarhurintalo. [Web 01_12:002]

Yllä olevassa kuvassa sellutehdas on ollut toiminnassa noin kymmenen vuotta. Tehdasalueen itäosa on asuin- ja viljelykäytössä. Alue on entistä Mäntän talon viljelysmaata. Mäntänlahden rannassa on laitureita ja Pättiniemeen kulkeva tie on peltojen ja puutarha-alueen välissä.

Rantaviiva on vielä lähellä
spritehtaan eteläpäätä

Mäntänlahti on avoin ja Pättiniemessä asuttiin 1940-luvulla. [Web 01_12:010]

Tehtaita uudistettiin ja laajennettiin voimakkaasti 1950–1960-luvuilla. Käytännössä tuotannossa syntyneet jätevedet laskettiin alapuoliseen vesistöön tehtaiden toiminnan alusta saakka. Mäntänlahden pohjaan laskeutui kymmenien vuosien aikana sellunkeiton jäteaineet, sekä kiinteä aines että keitossa syntyneet jättekemikaalit, joita ei pystytty hyödyntämään kuin osittain esim. sulfiittispriin valmistuksessa.

Tehdasalueen itäpää ja kuorimon eteläpuolinen entinen ranta v. 1968. Vaikka sellutehtaan haihduttamo oli valmistunut käyttöön 1958 ja keittojäteliemi ei enää laskenut suoraan vesistöön, kuormitti kuorimosta tuleva kuitu- ja kuorijäte kiintoaineena lahtea. Valkaisimon jätevedet kemikaaleineen laskettiin suoraan alapuoliseen vesistöön.⁹ [7535GAS]

⁹ Tehdas ja Me 1/1970

Syntyneestä jätteestä kolmasosa oli kuorimon kuorijätettä, loput kaksi kolmannesta sellu- ja paperitehtaan prosessissa syntyvää kiintoainesta.¹⁰ 1970-luvulla arvioitiin, että kuitua oli Mäntänlahden ja Melasjärven pohjassa jopa kymmenen metrin paksuudelta.¹¹

[7331GAS]

Jäteveden selkeytysallas

Sellu- ja paperitehtaat perustettiin sinne, missä oli saatavilla puuraaka-ainetta ja tuotantoprosessien tarvitsemaa puhdasta vettä. Mäntässäkin tehtaiden aiheuttamat haitat lisääntyivät tuotannon kasvaessa. Alapuolisissa vesistöissä kalanpyydykset likaantuivat, saaliit heikkenivät ja paikoin loppuivat kokonaan. Järvivettä ei voinut enää käyttää saunassa tai karjan juottamiseen, uiminen tutuilla uimapaikoilla jäi historiaan. 1960-luvun alussa monien suomalaistehtaiden lähivedet olivat erittäin huonossa kunnossa – kuvottavasti lemuavat vedet olivat jopa täysin elottomia.

Tehtaiden jätevesiä alettiin puhdistaa ensiksi rakentamalla ns. mekaanisia puhdistamoja, joiden avulla saatiin talteen kuidut ja muut kiintoaineet. Mekaanisilla puhdistamoilla kiintoainekuormitus saatiinkin alenemaan merkittävästi. Ne eivät kuitenkaan poistaneet jätevesistä liuenneita, happikatoa aiheuttaneita aineita, joita tuli varsinkin sellutehtailta. Tehtaan alapuolinen vesistö oli käytännössä kuollutta Vilppulankoskelle saakka

Vuonna 1967 Mäntänlahden pohjukkaan tehtiin maavallin avulla jäteveden selkeytysallas. Kuorimolta tuleva jätevesi johdettiin altaaseen, jossa kiintoaines painui altaan pohjalle. Selkeytynyt vesi poistui altaan toisesta päästä padon yli. Altaan pohjalle kertynyt aines ruopattiin ajoittain. Menetelmällä pyrittiin estämään Mäntänlahden täyttyminen jäteaineilla.¹²

¹⁰ Tehdas ja Me 2/1967

¹¹ Mönkkönen 1998:281

¹² Tehdas ja me 3/1967

Vasta 1980-luku toi selkeitä parannuksia selluteollisuuden ympäristöhaittoihin. Mäntässä tilanne koheni, kun vuonna 1982 sulfiittisellutehtaan jäteliemistä alettiin valmistaa Pekilo-proteiinia, jota käytettiin eläinrehuna. Seuraavaksi otettiin käyttöön uusi biologinen puhdistamo 1986, jolloin jätevesikuormitus pieneni merkittävästi. Kuormitus päättyi vasta sellutehtaan lopettamisen myötä 1991.¹³

Kuorimon jäteveden selkeytymisallas v. 1967 [7822GAS]

Sama näkymä Pättiniemen rannasta lokakuu 2021.

¹³ https://www.metsagroup.com/fi/Media/Pages/teksti_pohjautuu_Jukka_Karppisen_artikkeliin

Patoallas

Patoallas on Mäntänlahden itäosasta patopenkereellä erotettu allas, jota on käytetty Mäntän sellutehtaan jätevesien johtamispaikkana 1980-luvulle saakka. Sen jälkeen allas on toiminut paperitehtaan varo- ja tasausaltaana sekä virtaamahuippujen tasaajana jätevedenpuhdistamon toiminnan turvaamiseksi. Altaaseen on lisäksi johdettu tehdasalueen puhtaita pintavesiä ja vedenkäsittelyn rejektivesiä.

Patoaltaan pinta-ala on noin 8 ha ja alkuperäinen syvyys oli noin 11 metriä. Allas on suurelta osin täynnä Mäntän sellutehtaan sedimentoitunutta kuituainesta. Patoaltaan nykyinen vesisyvyys on kauttaaltaan alle yhden metrin ja lietteen kokonaismäärä altaassa on vähintään 476 500 m³.¹⁴

Jätevedenpuhdistuslaitos Pättiniemessä marraskuussa 2021. Tehdasalue taustalla.

¹⁴ Lausunto Metsä-Tissue Oy:n, Mäntän Puhdistamo Oy:n sekä Mäntän Energia Oy:n ympäristölupiin liittyen 23.11.2020. Aluehallintovirasto Länsi- ja Sisä-Suomi Ympäristövastuualue

11. Arvoluokitus ja arvokartta

Tehdasalueen rakennusten arvoluokituksen kriteerinä on käytetty kulttuurihistoriallisesti arvokkaan rakennuksen määritelmiä, jotka sisältyvät lakiin rakennusperinnön suojelusta (4.6.2010/498).

Kriteerit:

- **Harvinaisuus tai ainutlaatuisuus:** kohde edustaa esimerkiksi harvinaista rakennustyyppiä, rakennustapaa, arkkitehtuurisuuntausta tai häviävää rakennuskantaa.
- **Tyypillisuus:** kohde kuvastaa esimerkiksi tietyn aikakauden ja/tai paikkakunnalle luonteenomaisia piirteitä.
- **Edustavuus:** kohteella on aluetta tai tiettyä aikaa kuvaavat tyypilliset piirteet, jotka ovat säilyneet hyvin.
- **Alkuperäisyys:** kohde voi olla alkuperäisessä tai sitä vastaavassa käytössä ja/tai alkuperäinen arkkitehtuuri, idea ja/tai rakennustapa on havaittavissa. Muutokset ovat luontevasti tehtyjä.
- **Historiallinen todistusvoimaisuus:** merkitys historiallisen kehityksen, tapahtuman tai ilmiön todisteena tai siitä kertovana ja tietoa lisäävänä. Historiallinen merkitys voi liittyä esimerkiksi talous-, sivistys- tai henkilöhistoriaan.
- **Yhtenäisyys:** alueen rakennuskanta on syntynyt ja/tai säilynyt yhtenäisenä tyylillisesti tai maisemallisesti. Yksittäinen kohde voi olla merkittävä osa kokonaisuutta.
- **Kerroksellisuus:** näkyvissä ovat eri aikakausien rakenteet, materiaalit ja tyylipiirteet, jotka ilmentävät rakennuksen rakentamisen, hoidon ja käytön historiaa, mikä tuo jatkuvuutta ympäristöön. Alue ja sen erikoinen rakennuskanta, mikä kuvastaa historiallista kehitystä. Lisäksi tarkasteltiin kohteitten merkitys:
- **Historiallinen merkitys:** historiallisesta todistusvoimaisuudesta tuleva arvo (esimerkiksi asutus-, sivistys-, henkilö-, aate-, teollisuus-, talous-, uskomus- ja tapahistoriallinen, historiallisiin tapahtumiin liittyvä).
- **Rakennushistoriallinen merkitys:** rakennustaiteellisten tai -teknisten kokonaisuuksien, piirteiden ja osien säilyneisyys, alkuperäisyys, tyypillisuus, edustavuus tai harvinaisuus.

Arvokartalla on merkitty punaisella rakennukset, jotka ovat erityisen merkittäviä (spritehdas, vanha höyryvoimalaitos piippuineen, vesivoimalaitos, sellutehtaan keittämo, paperitehtaan eteläinen julkisivu, valkaisuon pohjoisosa). Nämä rakennukset tulisi ehdottomasti säilyttää.

Keltaisella on merkitty rakennukset jotka ovat merkittäviä (1950-luvun höyryvoimalaitos, paperitehtaan siipirakennukset 1940- ja 1950-lukujen taitteesta). Rakennukset tulisi säilyttää.

Vihreällä on merkitty rakennukset, joilla on paikallista maisemallista tai historiallista arvoa (Koskitalo, paperitehtaan julkisivu, Voimaportti). Rakennuksilla on suurta paikallista arvoa ja ne tulisi säilyttää vaikka rakennuksiin tehtäisiin muutoksia. 1960-luvun rakennukset.

Arvoluokitus

1. **Spriitehdas.** Harvinaisuus tai ainutlaatuisuus: Spriitehdas edustaa harvinaista tehdasrakennustyyppiä, 1910-luvun spriitehdas. Edustavuus: Spriitehdas kuvaa sulfiittispiiriin valmistusta 1920-luvulta 1950-luvulle eli on varhaisempi kuin sota-aikana rakennetut spriitehtaat. Rakennuksen muoto kertoo sen käyttötarkoituksesta (korkea tislauskolonnitorni). Alkuperäisyys: Spriitehdas on säilynyt ulkoarkkitehtuuriltaan alkuperäisenä. Lisäsiivet, jotka rakennukseen on tehty myöhemmin, on poistettavissa. Historiallinen todistusvoimaisuus: Spriitehdas on yksi muutamista tehtaista, mitkä aloittivat sulfiittispiiriin valmistuksen kieltoain aikana erityisluvalla. Rakennustaiteellinen merkitys: Spriitehdas on arkkitehti W.G. Palmqvistin ensimmäisiä Mänttään suunnittelema tehdasrakennuksia. Rakennus edustaa rikkaasta 1910-luvun tiiliarkkitehtuuria, joka harvinaistui I maailmansodan jälkeen. Maisemallinen merkitys. Spriitehtaan maisema-arvo on huomattava. Rakennus on tehdasalueen itäpäässä ensimmäinen lähestyttäessä Mänttää Tehtaankatua idästä. Rakennus näkyy kauas Koskelanlammen yli kaupunkiin ja on osa tehdasrakennusten muodostamaa kaupunkisilhuettia yhdessä sellutehtaan keittämön ja höyryvoimalaitoksen kanssa. Erittäin merkittävä.
2. **Vanha höyryvoimalaitos ja piippu.** Tyypillisuus. Voimalaitos piippuineen edustaa tyypillistä 1930-luvun voimalaitosta, joita rakennettiin metsäteollisuuspaikkakunnille turvaamaan muun muassa selluteollisuuden tarvitsemaa prosessilämpöä. Edustavuus: Mäntän höyryvoimalaitos on hyvin säilynyt ja edustaa korkeatasoista sotaa edeltävää tehdasarkkitehtuuria joka on hyvin säilynyt nykypäivään. Historiallinen todistusvoimaisuus: Metsäteollisuuden 1930-luku oli laman jälkeen suuressa laajentumisvaiheessa mikä tapahtui myös Mäntässä.¹⁵ Kerroksellisuus: Mäntän höyryvoimalaitokset 1930- ja 1950-luvulta kuvaavat teollisuuden kasvun mukanaan tuomaan energiantarpeen lisäystä ja teknistä kehitystä energiantuotannossa. Rakennushistoriallinen merkitys: Merkittävän suomalaisen teollisuuden arkkitehdin W.G. Palmqvistin suunnittelema. Palmqvist oli yksi tärkeimmistä sotaa edeltävän teollisuusrakentamisen arkkitehdeistä, joka suunnitteli Serlachius yhtiön paikkakuntien lisäksi myös muun muassa Yhtyneille Paperitehtaille, Kemi Oy:lle, Kaukas Ab:lle. Maisemallinen merkitys: Höyryvoimalaitos ja etenkin sen piippu, ovat Mäntän kaupunkikuvallinen ikoni. Voimalaitoksen 112 metriä korkea savupiippu, jota mänttäläiset ovat perinteisesti kutsuneet Pitkäksi piipuksi, on Mäntän näkyvin maamerkki.¹⁶ Tehdasarkkitehtuuri piippuineen luo merkittävässä määrin sen kaupunkikuvan, joka kaupungissa vallitsee. Tehdaskaupungin piipun merkitystä voidaan verrata kirkontornin merkitykseen keskiaikaisessa kaupungissa. Erittäin merkittävä.
3. **Vesivoimalaitos.** Tyypillisuus: Vesivoimalaitos on tyypillinen 1930-luvun voimalaitos, jollaisia rakennettiin keskikokoisiin virtaamaltaan pienehköihin koskiin. Alkuperäisyys: Vesivoimalaitos on alkuperäisessä käytössä ja säilynyt hyvin alkuperäisessä asussaan. Rakennushistoriallinen merkitys: Rakennus on hyvin säilynyt esimerkki W.G. Palmqvistin 1930-luvun arkkitehtuurista ja

¹⁵ Teollisuustuotanto kasvoi erittäin voimakkaasti pääasiassa viennin ansiosta vuosina 1933–38, parhaimmillaan yli 20 prosenttia vuodessa. www.stat.fi/tup/suomi90/toukokuu.html

¹⁶ Hämeenlinnan hallinto-oikeuden päätös 20/0902/2

kokonaisuudesta, jonka Palmqvist suunnitteli Mänttään 1920- ja 1930-luvuilla Gösta Serlachiuksen luottoarkkitehtina. Erittäin merkittävä.

4. **Valkaisimon laajennus** eli Tehtaankadun puoleinen osa. Maisemallinen merkitys: Rakennus on yksi korkeimmista tehdasalueen rakennuksista höyryvoimalaitoksen ja sellutehtaan keittämön ohella. Rakennuksen sijainti tekee siitä kaupunkikuvallisesti keskeisen elementin. Kerroksellisuus: Valkaisimon 1960-luvun laajennus on osa rakennuskokonaisuutta, jonka toisen puolen muodostaa 1930-luvun valkaisimorakennus. Rakennushistoriallinen merkitys: Valkaisimon laajennus edustaa Mäntän myöhempää teollisuusarkkitehtuuria josta vastasi Heimo Kautonen. Valkaisimo ja viereinen Kautosen 1950-luvun höyryvoimalaitos muodostavat yhdessä uuden kerrostuman tehdasalueen rakennuskantaan. Erittäin merkittävä.
5. **Sellutehtaan keittämön itäinen ja eteläinen julkisivu** sekä sihtiosaston vanhin eteläseinä. Maisemallinen merkitys. Rakennushistoriallinen merkitys. Kerroksellisuus. Edustavuus ja tyyppillisuus. Erittäin merkittävä.
6. **Paperitehtaan vanhimman osan eteläinen ja itäinen julkisivu**. Harvinaisuus ja historiallinen todistusvoimaisuus: Paperitehtaan eteläinen julkisivu edustaa melkein kadonnutta paperiteollisuuden varhaisvaihetta. Mäntän paperitehtaan 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun rakennuksen osa on kannaksen vanhinta säilynyttä rakennuskantaa. Erittäin merkittävä.
7. **Höyryvoimalaitos vuodelta 1956**. Maisemallinen merkitys: Höyryvoimalaitos muodostaa kokonaisuuden vanhemman voimalaitosrakennuksen (1930-luku) ja vuoden 1974 kattilarakennuksen välillä. Rakennushistoriallinen merkitys: Rakennus on osa höyryvoiman kehityksen tekniikan historian vaiheita, jossa esim. kattilarakennuksen kokoero 1930-luvun laitokseen on huomattava. Kautosen höyryvoimalaitos edustaa 1950-luvun tehdasarkkitehtuuria ja edustava esimerkki heimo Kautosen Mänttään suunnittelema tehdasrakennuksia. Merkittävä.
8. **Paperitehtaan siipirakennukset 1940- ja 1950-lukujen taitteesta**. Kohteilla on historiallista arvoa ja ne ovat osa laajempaa kokonaisuutta tai ilmiötä. Rakennukset ovat jatkumoa Mäntän paperitehtaan vanhimmalla ydinalueella kosken länsirannalla. Rakennuksen paikalla sijaitsi paperitehtaan ensimmäinen höyryvoimalaitos. Nykyiset julkisivut liittyvät 1940- ja 1950-luvun taitteessa tehtyihin paperitehtaan laajennuksiin kun PK VII käynnistyi 1952. Julkisivut kuuluvat Mäntän tehdasarkkitehtuurin 1940- ja 1950-luvun kauteen, ns. Kautosen vaiheeseen.

Maisemallinen merkitys. Siipirakennusten perinteinen asema tehtaan sisäpihalla on säilynyt. Niillä on merkitystä osana paperitehtaan historiallista kehityskulkua ja laajemman arvoalueen osana. Siipirakennukset ovat osa vanhinta säilynyttä tehdaspihaa, joka muodostui vanhan paloaseman ja paperitehtaan höyryvoimalaitoksen ympärille jo 1900-luvun taitteessa. Merkittävä.

9. **Koskitalo ja Voimaportti** edustavat arkkitehti Heimo Kautosen 1960-luvun arkkitehtuuria jolla on suuri paikallinen historiallinen merkitys. Voimaportti ja Rataportin vahtitupa ovat viimeiset säilyneet 1960-luvun porttirakennukset tehdasalueella.

Koskitalo on osa Kautosen suunnittelemaa rakennusten ketjua joiden sijainti Tehtaankadun varrella on maisemallisesti merkittävä. Koskitalo, valkaisimon laajennus ja 1950-luvun höyryvoimalaitos ovat julkisivuiltaan kaikki Heimo Kautosen suunnittelema. Paikallisesti merkittävä.

10. **Paperitehtaan pitkä julkisivu** jalostamon länsipäähän saakka, on maisemallisesti erittäin merkittävä, mutta edustaa toimivaa teollisuusrakentamista, joka kestää muutoksia. Heimo Kautosen arkkitehtuuria 1960-luvulta sekä jalostusosaston julkisivu Kalle Vartola. Paikallisesti merkittävä.

Arvokartta

LÄHDELUETTELO

Kirjallisuus

Kuisma Markku. Metsäteollisuuden maa, Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920. Jyväskylä 1993.

Malm – Muujärvi. Tehdaskaupunki järvimaisemassa. Kaupunkirakenne ja ympäristövaikutukset. TTKK Yhdyskuntasuunnittelun laitos. Julkaisu 11. Tampere 1988.

Mönkkönen Mauri. Mäntän historia 1860–1947. Jyväskylä 1992.

Mönkkönen Mauri. Mäntän historia. 1948–1992. Jyväskylä 1998.

Norrmén P.H. Mäntän tehdas 1868–1928. Jyväskylä 1993.

Pohja Markku. Mäntän paikat ja paikannimet. Orivesi 2015.

Pohja Markku. Mäntän torpat. Orivesi 2021.

Painamattomat lähteet

Hedman Tarja. Mäntän tehdasalueen rakennusinventointi 1994–1995.

Keskustaaajaman osayleiskaava. Kulttuuriympäristösynteesi raportti. FCG Suunnittelu ja tekniikka Oy 2015.

Mäntän sellutehdas. Purkamis- ja muutostöiden kartoitus ja ohjelmointi. Työryhmän muistio 1994. Metsä-Serla

Rakennetun ympäristön selvitys. Keskustaaajaman osayleiskaava 2030. FCG Suunnittelu ja tekniikka Oy 2015.

Rakennetun kulttuuriympäristön ominaispiirteet arvoalueilla. FCG / Kervinen Minttu 2018.

Tampereen tehtaanpiiput. Työryhmän raportti. Tampereen kaupunki 1991.

Arkistolähteet

Mänttä-Vilppulan kaupunki. Kaavoituksen arkisto.

Mänttä-Vilppulan kaupunki. Rakennusvalvonta. Rakennuslupa-arkisto.

Gösta Serlachiuksen taidesäätiö. Piirustusarkisto ja kuva-arkisto.

Sähköiset aineistot

Björkman Johanna. Metsäteollisuuden menestyksen jälki arkkitehtuurissa: Arkkitehti W.G. Palmqvistin ja yhtiöiden yhteistyö tehdasyhdyskunnissa 1920- ja 1930-luvuilla.

<https://helda.helsinki.fi/handle/10138/300890>

<https://serlachius.fi/nayttelyt/serlachius-museoiden-verkkojulkaisut/mantan-vanhat-kartat/>

<https://serlachius.fi/nayttelyt/serlachius-museoiden-verkkojulkaisut/mantta-kehitty/>

TIETOKORTTI Mäntän tehdasalue

Rakennus	Suunnittelija	Valmistumis- vuosi	Arvo	Kaavamerkintä
Spriitehdas	W.G. Palmqvist	1918	Erittäin merkittävä	sr-2
Sellutehdas keittämö	Valter Thomè, Heimo Kautonen	1914- 1972	Erittäin merkittävä	sr-2
Vesivoimalaitos	W.G. Palmqvist	1933	Erittäin merkittävä	sr-2
Höyryvoimalaitos	W.G. Palmqvist	1934	Erittäin merkittävä	
Höyryvoimalaitoksen laajennus	Heimo Kautonen	1956	Merkittävä	
Valkaisimo I vaihe	Jarl Eklund	1938	Merkittävä	
Valkaisimo II vaihe	Heimo Kautonen	1965	Erittäin merkittävä	sr-2
Paperitehdas vanha osa (eteläseinä ja itäpääty)	Valter Thomé	1900–1910- luku	Erittäin merkittävä	sr-2
Paperitehdas siipirakennukset (uudistukset)	Heimo Kautonen	1940- ja 1950- luvun taite	Merkittävä	
Paperitehtaan julkisivu Tehtaankadulle	Heimo Kautonen Kalle Vartola	1960–luku 1983	Merkittävä maisemallisesti	
Voimaportti porttirakennus	Heimo Kautonen	1968	Paikallisesti merkittävä	
Koskirakennus	Heimo Kautonen	1962–1965	Merkittävä (maisemallisesti)	